

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
Yıllık - Sayı: 1^a

TÜRK TARİH KURUMU
KIRKAMBAR 2013
I. CİLT

TARİH YILLIĞI
TTK Arşivinden Seçmeler,
Biyografi Araştırmaları,
Tarih Bibliyografyası

Redaktör
Prof. Dr. KÂZİM YAŞAR KOPRAMAN

Yazı İşleri
YUSUF TURAN GÜNAYDIN

ANKARA, 2016

Türk Tarih Kurumu Kırkambar 2013 : tarih yıllığı, TTK arşivinden seçmeler, biyografi araştırmaları, tarih bibliyografyası / redaktör Kâzım Yaşar Kopraman, yazı işleri Yusuf Turan Günaydın. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2016.

2 c. (xiii, 823 s. ; vi, [825]-1482 s.) : resim (kimi renkli), tıpkıbasım, tablo ; 24 cm. — (AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; Yıllık-Sayı : 1^a, 1^b)

Bibliyografya ve indeks var.

ISBN 978 - 975 - 16 - 3183 - 1 (tk.)

ISBN 978 - 975 - 16 - 3184 - 8 (1.c.)

ISBN 978 - 975 - 16 - 3185 - 5 (2.c.)

1. Tarih _ Yıllıklar. 2. Tarih _ Bibliyografyalar _ 2009-2012. 3. Tarih araştırmaları _ Türkiye. 4. Tarihçiler _ Türkiye _ Biyografiler. I. E.a. : Tarih yıllığı, biyografi araştırmaları, tarih bibliyografyası. II. Kopraman, Kâzım Yaşar, redaktör. III. Günaydın, Yusuf Turan. IV. Dizi.

016.905

907.2

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulunun 30.04.2009 tarih ve 586/52 sayılı kararı gereği TTK süreli yayınlarının standardında 1000 adet basılmış; 29.08.2013 tarihli ve 677/16 sayılı Yönetim Kurulu kararı gereği “Tarih Yıllığı” olan adı “Türk Tarih Kurumu - Kırkambar 2013” olarak değiştirilmiştir.

ISBN 978-975-16-3183 - 1 (tk.)

ISBN 978-975-16-3184 - 8 (1.c.)

SARIYILDIZ OFSET LTD. ŐTİ.

İVOGSAN Ađaç İşleri Sanayi Sit.

1358. Sokak No: 31 Ostim/ANKARA

Tel: (0312) 395 99 94 -95 Faks: (312) 394 77 49

ZEKİ VELİDİ TOGAN'IN VIYANA'DAKİ İLK GÜNLERİ (1932-1933)

Aurel Stein Papers'a Göre Togan'ın
I. Türk Tarih Kongresi'ne Bakışı
ve Sonraki İlmî Çalışma Planları

RYOSUKE ONO*

Giriş

2010 yılının meşhur Türkolog Ahmet Zeki Velidi Togan'ın doğumunun 120. yılı olması münasebetiyle İstanbul, Ankara, Yalova, Afyonkarahisar, Lefke ve Bakü'de çeşitli toplantılar düzenlenmiş, ayrıca bir de Başkurtça tiyatro oyunu sahneye konmuştur.¹ Vefatının üzerinden 40 sene geçmesine rağmen Türkoloji alanında ve Türk milliyetçiliği sahasında Togan'ın değeri hiç değişmemiştir. Özellikle onun *Hatıralar* (1969) adlı eseri, Orta Asya'nın modern tarihi için en mühim kaynaklardan biri sıfatını taşımaktadır. Oysa hatıralarında yaşamının önemli bir dönüm noktası sayılan I. Türk Tarih Kongresi ve ardından Viyana'daki hayatı hakkında detaylı bilgiler yoktur. Makalemiz, İngiltere-Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphanesi arşivinde bulunan ve Togan ile ünlü arkeolog Aurel Stein² arasındaki mektupların tarafımızdan yapılmış olan tercümelerine

* Doktora öğrencisi, Keio University (Tokyo, Japonya), ryosuke_ono@z5.keio.jp
Bu çalışma, The Konosuke Matsushita Memorial Foundation'un (Osaka, Japonya) 2010-12 yıllarındaki bursuyla gerçekleştirildi.

1 Bunlar için aşağıdaki bağlantıya bakınız (erişim tarihi: 28 Şubat 2016)
http://www.turksoy.org/tr/news/2010/04/10/2010_ahmet_zeki_velidi_togan_yili

2 Marc Aurel Stein (1862-1943): Macaristan-Peşte'de Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi ve daha sonra Hristiyan oldu. 1879-84 yıllarında Viyana, Leipzig ve Tübingen (Togan'ın 3. mektubunda zikredilecek Rudolph von Roth'un yanında doktora yaptı) Üniversitelerinde Sanskrit, Eski Farsça, Hindoloji ve Filoloji'yi okudu. 1887 yılında Hindistan'a geçip 1888-1900 yıllarında Lahor ve Kalkütada üniversite ve medrese müdürlüğü yaparak Peşaver ve Keşmir'de araştırmalarını sürdürdü. 1900-01, 1906-08, 1913-16 ve 1930-31 senelerinde Çin Türkistanı'ndaki kaybolmuş Greko-Budist medeniyetle ilgili ekspedisyenleri hazırladı. Özellikle 3. ekspedisyonda Dunhuang'da 5.-10. yüzyıllara

dayanmakta olup Togan'ın 1932-33 yılları arasındaki yaşamına ışık tutmayı hedeflemektedir.

Bu aşamada, öncelikle Togan'ın Viyana'ya gelmeden önceki hayatına kısaca bir göz atmak faydalı olacaktır.³ 1890 senesinde Başkurdistan'da doğan Ahmet Zeki Velidi Togan, medrese eğitimi tamamlandıktan sonra Kazan'da çalışmıştır. Bu sırada yazdığı *Türk ve Tatar Tarihi* (1912) eseriyle ün kazanmış, bir taraftan bilimsel çalışmalarla uğraşırken, diğer taraftan 1915 yılının sonundan itibaren siyaset sahasında da faaliyet göstermeye başlamıştır. 1917'de Rus Devrimi olunca Rusya Müslümanlarının etkili bir temsilcisi olarak çeşitli kongrelere katılmış, 1918-20 yıllarında ise Başkurdistan muhtariyetini yönetirken Bolşeviklerle arasının kötüleşmesinden dolayı Türkistan'a geçerek orada Sovyetlere karşı mücadeleye girişmiştir. Togan, Basmacı hareketi olarak tanınan bu mücadele dönemi başarısızlıkla sonuçlanınca İran'a geçmiş oradan da Afganistan (Meşhed'de *İbn Fazlan Seyahatnamesi*'ni, Herat'ta ise Harezmece dil yadigârlarını içeren fıkıh kitabını keşfetti) ve Hindistan yoluyla 1923 yılının sonunda Avrupa'ya ulaşır. Zeki Velidi, 2 ay kadar kaldığı Paris'te çalışmamıza konu olan Aurel Stein'le tanışmıştır. *Hatıralar*'a göre Stein, onun çok yakın dostlarından biri hâline gelmiş ve ona kendi kütüphanesinin bulunduğu Keşmir-Srinagar'da çalışmasını teklif etmiştir.⁴ Hem Paris hem de daha sonra 15 ay boyunca kaldığı Berlin'de Avrupalı oryantalistlerle tanışma şansı bulmuştur.

Hükümet'in davetiyle 1925 senesinde Türkiye'ye gelen Togan, öncelikle Telif ve Tercüme Encümeni üyeliğine, daha sonra 1927 yılında İstanbul Darül-

ait çok sayıda ve değerli Budist belgesi, resim vs. bulup İngiltere'ye götürdü. 1904'te İngiliz vatandaşı oldu ve 1910'da Sir unvanı kazandı. Daha sonra İran'a geçen Stein, Harvard Üniversitesi tarafından hazırlanan İran ekspedisyona katıldı. 1. ekspedisyonda (1932) 4 ay boyunca Mekran, Bempur, Bem ve Kirman gibi Güney Doğu İran'daki bölgeleri gezerek araştırmalarda bulundu. Aynı sene yapılan 2. ekspedisyonda ise öncelikle Mekran'da incelemeler yaptı. Ardından Bender Abbas'ta kaldıktan sonra Basra Körfezi sahilinden Fars Eyaleti'nin iç bölgelerine girmeye çalıştı, ancak çeşitli sorunlar sebebiyle geri dönmek zorunda kaldı. 1933-34'teki 3. ekspedisyonda 1,300 mil kadar Fars bölgesini gezdi. 1935-36 yıllarındaki bir senelik 4. ekspedisyonda Batı Fars ve İran Kürdistanı'nı gezerek Bempur, Dinka Tepe ve Hasanlu gibi yerlerde kazı çalışmaları yaptı, Neolitik Çağ'a ait çoğunluğu çömlek parçalarından oluşan binlerce kalıntıyı keşfetti. 1938-39'da Irak ve Trans-Ürdün'de araştırmalar yaptı. 80 yaşında ilk defa gittiği Kabil'de hayatını kaybetti. Bu çalışmada bahsi geçecek olan Stein ve bazı diğer araştırmacıların eserlerinin bir kısmı, Japonya'daki National Institute of Informatics ve Toyō Bunko tarafından hazırlanan "Digital Silk Road Project" in bir parçası sıfatıyla yayınlanmaktadır. (<http://dsr.nii.ac.jp/toyobunko/index.html.en>) Bkz. Walker, Annabel, "Stein, Aurel," *Oxford Dictionary of National Biography (DNB)*, vol. 52, pp. 389-391; Whitfield, Susan, "Stein," *Encyclopædia Iranica (EI)*, <http://www.iranicaonline.org/articles/stein-marc-aurel>

3 Biyografisi hakkında bkz. Baykara, Tuncer, *Zeki Velidi Togan*, Ankara, 1989, s. 1-24; (Anon. [Wittekl]), "Ahmed Zeki Validi," *Die Welt des Islams*, Bd. 14 (1932), S. 22-25; Jansky, Herbert, "Ahmet Zeki Velidi Togan," *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, Ankara, 2010 (1. baskı: İstanbul, 1950-55), S. xvii-xxxi.

4 Togan, Zeki Velidi, *Hatıralar*, Ankara, 1999 (1. baskı: İstanbul, 1969), s. 464.

fünunu (Üniversitesi) Edebiyat Fakültesi, Türk Tarihi Muallimliğine tayin edilmiştir. Bu dönemde Türkiye'deki ve yurtdışındaki⁵ çeşitli kütüphanelerde yoğun bir şekilde çalışmalar yapan Togan, özellikle İstanbul'daki kıymetli el yazmaları üzerine yaptığı araştırmalarıyla Fuat Köprülü'nün büyük takdirini kazanır.⁶ Aynı zamanda, Türkistan'dan göç edenlerin kurduğu Türkistan Milli Birliği'nin başkanlığı ve bu oluşumun yayın organı olan *Yeni Türkistan* Dergisinin yöneticiliğini yapmıştır. Zeki Velidi, bunların dışında Türkistan ve Azerbaycan'ı Öğrenme Derneği'nin de başkanlığında bulunmuştur. Bu araştırmamızda adı sık sık geçecek olan Paul Wittek⁷ de bu derneğin düzenlediği bir toplantıda tebliğini sunmuştur.⁸

Temmuz 1932'de “Yeni bir tarih görüşü yaratma çabası[nda]”, “tarih öncesi Anadolu medeniyetlerinin Orta Asya Türk kökenli olduğunu ispatlama[ya]”⁹ yönelik olan ve ayrıca “MÖ 7000'li yılların Orta Asya'sında yerleşik bir Türk medeniyeti[ni] “keşfeden”¹⁰ Türk Tarih Tezi için Ankara'da I. Türk Tarih Kongresi toplandı. Oturumda Orta Asya'nın kuraklığının tarih öncesinden itibaren durmadan devam ettiğinin iddia edildiği sırada Zeki Velidi, iddiaların aksine “Tarihî devirlerde Türklerin Orta Asya'dan muhaceret sebebi [olarak]... bu muhaceretlerin nüfus kesafeti sebebinden [yani nedeniyle] ileri gelmiş olacağı fikri”ni taşıyan iki rapor sundu.¹¹ Fakat Reşit Galip ve Sadri Maksudilerin şiddetli hücumlarına maruz kaldı ve henüz kongre bitmeden önce Darülfünun'a Profesörlükten istifa ettiğini bildirerek İstanbul'a döndü. Togan, bu olayların ardından doktora yapmak üzere Viyana'ya gitmiştir. Kongre'de onu destekleyen hiç kimsenin olmadığını o zamanki gazetelerden de görmek mümkündür.¹²

5 Özellikle 1929-31 yılları arasında her yıl araştırma yapmak üzere Viyana'ya gitti. Jansky, ebd., S. xxi.

6 Köprülüzade, Mehmet Fuat, “Türkiyat Sahasındaki Tetkikleri,” *Hayat*, S. 3 (1926), s. 3-4.

7 Paul Wittek (1894-1978): Avusturyalı Türkolog. Mektupların yazıldığı 1932-33 yıllarında İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde çalışıyordu. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Akpınar, Turgut, “Wittek,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 43, s. 163-164.

8 (İmzasız [Togan]), “Türkistan ve Azerbaycan'ı Öğrenme Derneği,” *Yeni Türkistan*, S. 16 (1928), s. 45.

9 Özbek, Nadir, “Zeki Velidi Togan ve ‘Türk Tarih Tezi’,” *Toplumsal Tarib*, S. 45 (1997), s. 21.

10 Özbek, a.g.m., s. 25.

11 Validi, Ahmet-Zeki [Togan], *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey*, İstanbul, 1934, s. 4.

12 Mesela *Hakimiyet-i Milliye* Gazetesi 16 Temmuz 1932 tarihli nüshasında “*Tarih kongresinde Zeki Velidi beyin esasız ve yanlış membalara istinaden ortaya sürdüğü fikirleri ve bunları çürüten Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti azalarının cevaplarını zabıtlardan alarak yarın neşre başlayacağız*” içerikli haber çıkmıştır.

Togan bu olay hakkında kendini savunmak üzere kaleme aldığı *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey* (1934) adlı eserinde Tarih Kongresi'nde şahsına yapılan hücumları, Rus Devrimi ve sonrasında Maksudi ve taraftarlarıyla kendisi arasındaki çatışmalara bağlamış, Maksudi'nin, Orta Asya'nın kuraklığına ait araştırmaları, özellikle de Barthold'un eserlerini kendi işine geldiği şekilde kullandığını anlatmıştır.¹³ Bizim esas dikkatimizi çeken nokta ise onun bu eserinde, Tarih Kongresi ile ilgili olarak ortaya koyduğu bakış açıdır. *On Yedi*'ye göre, 1931'de tarih araştırmalarında gerekli olan eski dil ve bilimleri öğrenmek üzere Viyana Üniversitesi'ne gitmek için Edebiyat Fakültesi'nden iki yıl izin almış ancak bu talep Darülfünun Divanı (Üniversite Kurulu) tarafından onaylanmadığından o senenin sonunda Türkiye'ye dönmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Cumhurbaşkanı'na başvurmasına rağmen de olumlu bir sonuç alamamıştır. Bunun üzerine Togan'ın, izin verilmese bile Darülfünun'dan istifa ederek Avrupa'da kalan çalışmalarına tekrar başlama kararı verdiğini şu ifadelerinden anlıyoruz:

“Ankara kongresine gitmeden evvel apartıman hesaplarımı bitirerek kitaplarımı da bir kütüphaneye yerleştirdim. Vekâletten maaşımın muhafazasını istiyecek, kabul edilmediği takdirde istifa edecek ve Ağustos bidayetinde Avrupa'ya hareket edecektim. (...) Avrupa[ya]seyahatime sebep o hâdise [Tarih Kongresi'ndeki tartışma sonrasında gerçekleşen istifa] değildir”

Bu sözler onun istifası ve Türkiye'den çıkması ile Tarih Kongresi arasında hiç bir münasebet olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.¹⁴ Ayrıca Togan, aslında Türk Tarih Tezi'ne muhalif olmadığını, Türk Ocakları Türk Tarihi Tetkik Heyeti ve ardından kurulan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nce neşredilen *Türk Tarihinin Ana Hatları* (1930) ve 4 ciltlik *Tarih* (1931) adlı iki eser üzerine rapor vermesi istendiğinde sadece bazı ayrıntılara temas ettiğini anlatır.¹⁵

Bu çalışmamıza konu olan Aurel Stein Papers adlı arşiv belgeleri, Togan ile ilgili ilginç konuları ortaya koymaktadır. Bu arşiv, 1991 senesinde keşfedilmiş olup Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphanesi'ndedir. Stein koleksiyonlarıyla ilgili olarak 2008 yılında İngiltere'de hazırlanan el kitabında yer almayan¹⁶ bu arşiv, Togan'la ilgili 33 yapraktan oluşur. Bu belgeler;

13 Validi, *a.g.e.*, s. 7-28, 39-51.

14 Validi, *a.g.e.*, s. 5-6.

15 Validi, *a.g.e.*, s. 4.

16 Wang; Perkins (eds.), *Handbook to the Collections of Sir Aurel Stein in the UK*, 2008, [http://www.britishmuseum.org/pdf/Stein%20Handbook%20final\(3\).pdf](http://www.britishmuseum.org/pdf/Stein%20Handbook%20final(3).pdf)

1) Togan'ın Stein ile yaptığı yazışmalar (MS. Eng. c. 2819, fols. 16-29; 4 orijinal, 3 kopya; Stein'in İngilizce bir mektubu dışındakilerin hepsi Almancadır),

2) Togan'ın neşredilmemiş bir makale taslağı,

3) Togan'ın Viyana'ya varışından hemen sonra onu tanıtmak için Wittek'in hazırladığı taslak bir makaledir.¹⁷

Elimizdeki malzeme, yukarıda belirtilen I. Türk Tarih Kongresi ile ilgili konulara başka bir açıdan bakmamızı sağlamaktadır. Mesela, Wittek'in makale taslağı incelendiğinde Togan'ın ona anlattıklarını görmek mümkündür. Buna göre Togan, "Ankara'nın uygunsuz talepleri," bir başka ifade ile "tarihi tahrif etmesinin bütün şovenist tecrübeleri = alle chauvinistischen Versuchen einer Geschichtsverfälschung" karşısında ahlakî bir mukavemet göstermiştir. Bunun sebebi Togan'a göre her şeyden önce hocası olan Barthold'a karşı hissettiği yükümlülük duygusudur.¹⁸ Dahası Togan'ın Stein'e yazdığı birinci ve ikinci mektubunda *On Yedi'de* yazdıklarından farklı olarak, I. Türk Tarih Kongresi'nde ortaya atılan fikirlerle Ankara hükümetinin görüşlerine daha eleştirel yaklaştığı ve gayri ciddi bulduğu görülür. Ayrıca birinci mektubunda Kongre zabıtlarında kesinlikle yer almayan bazı ifadeler de mevcuttur. Bunun dışında, mektuplarda karşımıza çıkan, Darülfünun'dan istifası neticesinde meydana gelen sıkıntısı ile ilgili bilgilerle defalarca Stein ve Ross¹⁹ gibi dostlarından maddi destek taleplerinde bulunduğunu gösteren ricalar, Wittek'in de ima ettiği gibi,²⁰ kendisinin gönüllü olarak istifa etmediğini düşündürmektedir.

Elimizdeki mektuplardan anlaşılan bir başka önemli konu da Togan'ın çok önemli bilimsel araştırma planlarıdır. Mektuplarına göre Togan, Viyana Üniversitesi'nde Eski Çağ ve Avrupa dilleri ile tenkidî araştırma metodunu öğrenip doktorasını aldıktan sonra İngiltere'de çalışmak veya Stein'in araştır-

17 Bu taslaktan daha önceki başka bir nüsha ve onun iki Türkçe tercümesi, Paris'te faaliyet göstermiş olan başka bir ünlü Türkistan milliyetçisi ve Togan'ın rakibi, Mustafa Çokayoğlu'nun arşivinde bulunmaktadır. (Bibliothèque Universitaire des Langues et Civilisations [eski INALCO Kütüphanesi], Archives de Mustafa Chokay Bey, Carton III, Dossier 2 (a), fols. 17-34).

18 Bodleian Library, MS. Eng. c. 2819, fols. 43-44.

19 Edward Denison Ross (1871-1940): İngiliz oryantalist. Londra Üniversitesi School of Oriental Studies (bugünkü SOAS) müdürlüğü ve organı *Bulletin of the School of Oriental Studies* editörlüğünü sürdürüyordu. Bkz. DİA, "Ross," *DİA*, c. 35, s. 173-174. Zeki Velidi, Türkiye'ye gelmeden önce Paris'te iken Ross'la tanışmıştı. Stein gibi Ross da ünlü İngiliz İnanolojist E. G. Browne'la birlikte Togan'a Londra veya Cambridge'de çalışmayı teklif ediyordu. Togan, *a.g.e.*, s. 466, 476, 499.

20 (Anon. [Wittek]), ebd. S. 25; MS. Eng. c. 2819, fol. 44.

malarında ona yardımcı olmak istiyordu. Ayrıca el-Bîrûnî konusu açısından bakarsak bu mektupları *Bîrûnî's Picture of the World* (1937) adlı eserinin prototipi olarak görmek mümkündür. Bu esere göre Togan, 1925 yılında Türkiye'ye gelişinden itibaren el-Bîrûnî'nin yazmaları üzerinde çalışmış, ilk olarak 1928 yılında *el-Bîrûnî'nin Âsarı* başlığıyla kaleme aldığı bir eseri İstanbul'da neşretmek üzereyken Harf Devrimi gerçekleştiğinden dolayı başaramamıştır. Daha sonra Barthold'un yardımıyla SSCB Bilimler Akademisi'nce basılabileceğini düşünerek 1929 yılında Rusça'ya tercüme etmeye başladığı halde, ertesi yıl Barthold'un vefatı sebebiyle bu girişim de sonuçsuz kalmıştı.²¹ Mektuplardan ayrıca el-Bîrûnî üzerine yaptığı araştırmalar hakkında Stein'e çeşitli sorular sorduğunu, konu ile ilgili yazdığı makaleleri Alman dergilerinde neşretmek istediğini, ancak o sırada ortaya çıkan sorunlardan dolayı başaramadığını anlıyoruz. Elimizdeki belgeler ise bize Togan'ın bu eserini yayımlatabilmek için üçüncü kez girişimde bulunduğunu da gösteriyor. Bunların dışında mektuplara bakıldığında o zaman iktidara geçen Naziler yüzünden Alman-Avusturyalı oryantalistlerle beraber Togan'ın da ortamdaki yavaş yavaş olumsuz olarak etkilenmeye başladığı görülmektedir. Çeşitli Türk halklarının dili, kültürü ve tarihine ilgi duyan Zeki Velidi, üçüncü ve dördüncü mektubunda bahsi geçen ve Güney İran'da yaşayan Türk aşiretleri hakkında yaptığı çalışmalarını bir makalede toplamış ancak neşredmeden önce Stein'in vefat etmesinden dolayı çalışma taslak şeklinde kalmıştır.²²

Verdiğimiz örneklerden de anlaşılabilir gibi zengin bir içerik ihtiva eden Aurel Stein Papers belgeleri, daha önce yayımlanan Togan'ın mektupları²³ gibi önemli bir kaynaktır. Bir başka ifadeyle eldeki malzemeyi I. Türk Tarih Kongresi döneminde ve sonrasında Viyana'daki çalışmalarına başladığı sırada Togan'ın durumunu ve fikirlerini ortaya koyan bilimsel ve kısmen siyasî bir hatırat olarak değerlendirmek mümkündür.

21 Togan, A. Zeki Velidi (ed.), *Bîrûnî's Picture of the World*, New Delhi, 1999 (1st ed.: Delhi, 1937), p. ii. Ama Barthold ölmeseydi de Rusya'da yayınlanma imkânı çok az olacaktı. Çünkü Aralık 1924'te Berlin'de toplanan "Dünya Sol Sosyalistler Kongresi"nde Sovyetler aleyhine Togan'ın yaptığı nutuk Rusça dergide çıkınca Barthold'dan başka Akademi ve Rus oryantalistleriyle münasebeti kötüleşmişti. Bkz. Togan, *Hatıralar*, s. 497. Buna ilaveten Sovyetlere karşı eleştirel *Yeni Türkistan* Dergisi de onlar tarafından izleniyordu.

22 Uluçay; Dickson, "Unpublished Works of Prof. Z. V. Togan," *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, p. xlvii.

23 Из истории российской эмиграции. М. 1999. С. 23—32, 42—62, 69—89; Салихов, А. Г. Научная деятельность А. Валидова в России. Уфа. 2001. С. 155—163; P. H. Шугабдинов (сост., пред. и прим.); А. Захидий (пер.). Новая страница из жизни А. З. Валиди. Токио. 2001. С. 9—38; Velidi, Ahmet Zeki [Togan], "Komünistlerin Şark Politikası," *Yeni Kafkasya*, S. 16 (1924), s. 3-5; S. 18, s. 3-7; S. 19, s. 4-7; Togan, Zeki Velidi, *Üç Mektup*, İstanbul, 1963; Öniken, S. 7 (1971), s. 8-10; *Yeni Forum*, S. 133 (1985), s. 16-21; Andican, Ahat, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, İstanbul, 2003, s. 278-279, 296, 304, 313-314, 318, 324, 774-777, 811-822.

Togan'ın Stein'e yazdığı 6/10/1932 tarihli mektup:**MS. Eng. c. 2819, fols. 16-18²⁴****[Togan'ın Stein'e yazdığı 6/10/1932 tarihli mektubun Wittek'e gönderilen kopyası:****MS. Eng. c. 2819, fols. 19-21]²⁵**

/fol. 16/[fol. 19/]

Collegium Hungaricum²⁶

Museumstrasse, 7, Wien, 7

6. X. 932

Sayın Sir Aurel Stei[n].

Bana, nezaketle gönderilen kitaplar için teşekkür ederim.

el-Bîrûnî'nin eser özetlerine dair vaadimi, ne yazık ki zamanında yerine getiremedim. Öncelikle, Ankara'daki Kemalist [fol. 19: ~~Kemalist~~(şeklinde üzeri çizilir)] Tarih Kongresi için hazırlık yapmak zorunda iken başıma oldukça büyük bir fenalık geldi. Yani, kürsümden ayrılmam gerekiyordu. Ayrıca Türkiye'den de ayrılmak için seyahat hazırlığı yapmak zorunda idim. el-Bîrûnî'nin özetlerini hâlihazırda Konstantinopolis'te (Kıvameddin Bey'in²⁷ yardımıyla) hazırlamaktayım. Ancak Türkçe tercümesini, kısmen kısaltılan Almanca tercümesini^{28[1]} ve daktilo ile son halini evvela Budapeşte'de, daha sonra Viyana'da

24 Çalışmamızda “[]” ile tarafımızdan yapılan ekler ya da karıştırmaya, “/fol. /” ile her yaprağın başlangıcı, “=” ile malzememizdeki asıl sözleri ve “[sic]” ile ilgili sözlerin mektuplarında (yanlışlıkla) böyle olması anlatılıyor.

25 Dipnot 55'e bakınız.

26 Macaristan ve Macar kültürünün yayılması amacıyla Macaristan Din İşleri ve Eğitim Bakanı Klebelsberg tarafından 1927 senesinde Berlin, Roma ve Paris'le birlikte Viyana'da kurulan araştırma merkezidir. Kütüphanesi ve yurdu olan Collegium'da, Macaristan bursunu kazanan öğrenci ve bilginler genellikle bir ya da iki yıl çalışırdı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra komünizmin propaganda tesisine dönüşüğü halde komünizmin yıkılmasından sonra asıl rolüne döndü. Günümüzde dünyada 18 şubesi bulunmaktadır. Bkz. “Collegium Hungaricum,” Várdy, Steven Béla, *Historical Dictionary of Hungary*, Lanham, Md., 1997, pp. 200-201.

27 Kıvameddin Burslan (1889-1956): Kazanlı din bilgini. O dönemde İstanbul Üniversitesi Türiyat Enstitüsü'nün asistanı idi. Onun tarafından çevirilen el-Bîrûnî'nin *Tabkik mâ li'l-Hind* (TTK, Ter./1) ve *Tabdîdü Nihâyâtî'l-Emâkin* (TTK, Ter./3) tercümeleri Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. İki TTK Yayınlarından Ali İhsan Yitik tarafından (2015); ikinci tercüme ise Melek Dosay-Gökdoğan ve Tuba Uymaz tarafından yayına hazırlanarak basılmıştır (2013). Bu tercümelerin tamamlanma tarihleri “30/9/[1]932” ve “26/11/1932 – 13/7/1933” şeklinde kaydedilmiş olup bize göre Togan'la birlikte yapılmış ortak bir çalışmanın ürünüdür. Bkz. Ertan, Veli, “Burslan,” *DİA*, c. 6, s. 461-462.

28 ^[1] Almanca tercümesini genellikle Macar arkadaşım yardımıyla yaptım. Her ikimiz de Almanca'ya hâkim değiliz. Ancak kendimi ifade edebilirsem yeterli olduğunu düşünmekteyim. [Togan'ın dipnotu]

tamamlayabildim. Eskiden el-Bîrûnî ile ilgilendiğimden Orta, Kuzey ve Doğu Asya ile ilgili kısımlar hakkında notlar almakla birlikte, maalesef muhtemelen sizi de ilgilendiren Güney Asya ve Hindistan ile ilgili kısımlar hakkında not almadım. el-Bîrûnî'nin farmakolojik ve mineralojik eserlerini (bunların el yazmaları Bursa ve Kayseri'de bulunabilir)²⁹ henüz bir defa bile okuyamadım; ancak sizin Fatih Camii'nde baktığınız el yazmasını³⁰ tekrar inceleyebildim. Bu eserin mukaddimesini ve Batı Afganistan'da bulunan bazı şehirlerin coğrafi durumuyla ilgili bölümleri özetledim.

Şimdi size şu ekleri³¹:

1) Fatih el yazması özeti (nüsha N. I, 22 sayfa),

2) *Kânûnü'l-Mes'ûdi* = *Codex Mas'udî* nin, yani el-Bîrûnî'nin zamanında tanınmış memleket merkezlerinin enlem ve boylam listesinin özetini³² (nüsha N. II, 62 sayfa)

gönderiyorum. Bu liste 603 yer ismini içermektedir ve ben bunların hepsini Türkçe'ye tercüme ederek notlandırımdım. Bu yer isimlerinden sizin için ancak Kuzey, Orta ve Doğu Asya isimlerini seçtim (yani NN. 4-7, 17-23, 45-56, 84-121, 242-294, 503-514, 570-575, 590-599) ve mümkün olduğu kadar Almanca'ya tercüme ettim. [Orada] el-Bîrûnî'nin *el-Hind* = *India*'daki³³ Hintçe yer isimlerinden çoğu ve Sachau'nun³⁴*India*³⁵ dipnotlarındaki (c. II, 317) birkaçı mevcuttur. Ben bunları notlarımda gösterdim. Size gönderdiğim sadece bu ol-

29 *es-Saydele* (Bursa, Kurşunlu, Tıp, nr. 1 [bugünkü nr. 149]) ve *el-Cemâbir* (Kayseri, Raşid Efendi, nr. 476 [bugünkü nr. 596]). Her iki nüsha Togan tarafından keşfedildi.

30 Stein, 1. İran ekspedisyondan sonra yaz tatilini Avrupa'da geçirmek üzere Buşehr, Basra ve Bağdat yoluyla İstanbul'a ulaşmıştı. Togan, onu Fatih Camii'ne götürerek burada bulunan el-Bîrûnî'nin kaleme aldığı *Tahdîdü Nihâyâti'l-Emâkin* el yazmasını (Süleymaniye, Fatih, nr. 3386) göstermişti. Bkz. *Birinci Türk Tarih Kongresi (BTTK)*, Ankara, 2010 (1. tabir: İstanbul, 1932), s. 173, 369-370; Stein, "Archaeological Reconnaissances in Southern Persia," *Geographical Journal*, vol. 83 (1934), p. 126.

31 Metinde zikredilen üç ek yazı, şu anda Bodleian Kütüphanesi'nde "MS. Stein Or. c.18" olarak mektuplardan ayrı bir yerde bulunmaktadır.

32 Şu 6 nüsha kullanılmıştır: (A) Beyazıt, Veliyüddin, nr. 2277; (B) Askeri Müze, numarasız (bugünkü nr. 87); (C) Süleymaniye, Carullah, nr. 1498; (D) Kandilli Rasathanesi, numarasız (bugünkü nr. 364); (E) Preußische Staatsbibliothek, Acc. Ms. Or. 1927 Nr. 213 (bugünkü Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. or. quart. 1613); (F) Konya, Yusuf Ağa, nr. 1797 (bugünkü nr. 6625). Bunlar temel olarak nüsha (A)'ya dayanmaktadır. Bkz. Bodleian Library, Ms. Stein Or. c. 18 (b) fol. 2; Togan, *Birûnî's*, p. iii.

33 *Tabkik mâ li'l-Hind*.

34 Eduard Sachau (1845-1930): Alman oryantalist. Berlin Üniversitesi profesörlüğü ve Doğu Dilleri Semineri müdürlüğü sürdürdü. el-Bîrûnî'nin *el-Âsârü'l-Bâkiye* (1880) ve *Tabkik mâ li'l-Hind* (1888) adlı eserini İngilizceye tercüme etti. Bkz. "Sachau," *Deutsche Biographische Enzyklopädie (DBE)*, Bd. 8, S. 485. Togan Berlin'de Sachau ile görüştüğünde yukarıda zikredilen Fatih nüshasından bahsederek onun dikkatini çekmişti. Togan, *Hatıralar*, s. 474.

35 Sachau, *Alberuni's India*, English translation, 2 vols., London, 1888.

mayıp aynı zamanda tüm listenin Türkçe tercümesidir. Keşke bu listeyi herhangi bir Avrupa dilinde Arapça metniyle birlikte neşredebilsem. Güney Asya yer isimlerinden çoğu bence meçhuldür. Olası yeni okuma notları için “İkinci örneği” size gönderiyorum. /fol. 17/[fol. 20/] Bu sayfaları istediğiniz şekilde yarım sayfa olarak yazdım. Bu sayfaya mümkünse sizin bildiğiniz şehirlerin şu anki konum-larını yazabilir misiniz lütfen? Listeyi neşredebildiğim takdirde bu husustaki kıymetli açıklamalarınızı notlarımda parantezler içinde zikredeceğim.

Ankara Tarih Kongresi'ndeki olaylar hakkında çalışma arkadaşları-ma Fransızca yazılı bir açıklama yaptım ve bunun bir örneğini size de takdim ediyorum [fol. 17'de bulunan orijinal mektupta bu ifade olmakla beraber mektup kopyasının yer aldığı fol. 20'de bu cümle yoktur]. Kongre'de sizin hakkınızda da konuşma yapıldı. “Gazi'ye (yani Kemal-Paşa) yakın olan Grup” milletvekilleri [fol. 20: (tırnak içindeki sözler olmayıp ancak) milletvekilleri], “Gazi-Tarih Cemiyeti” (“Türk Tarih Tetkik Cem'iyeti”) [fol. 20: (parantez içindeki yoktur)] üyeleri, ortaokullar ve Darülfünun için Gazi-Tarih Ders Kitapları³⁶ müellifleri, Türkistan'daki tarihî olayları günümüze kadar durmadan devam eden ku-raklık [ile] izah ederler. Onlar, Hunlar, Selçuklular, Moğollar [fol. 20: Hunlar, Selçuklular, Osmanlılar] ve diğer Orta Asya milletlerinin göçlerini buna bağlar ve fetih hırsını reddederler. Şimdi bu gerekçe milliyetçi fikre en uygun olandır. Dahası bu görüşün altında siyasî bir amaç vardır: Türkiye'ye uygun nüfus yoğun-luğunu sağlamak için Türkistan'ın Türkî halklarından (onun geleceği olmayan? [sic] memleketlerinden) buraya göç edilmesini teşvik etmektir. [fol. 20: (bu cümle tam olarak yoktur)] Onlar sizin, Pumpelly'in³⁷ ve Huntington'un³⁸ eser-lerini delil olarak gösteriyorlar. Konferansında ben, Aurel Stein'in, Türkistan'ın

36 Girişte zikredilmiş 4 ciltlik *Tarih* adlı eser.

37 Raphael Pumpelly (1837-1923): Amerikalı jeolog. 1903 yılından itibaren iki kez Orta Asya ekspediyonunu yönetti. Bunların Aşkabat yanındaki Anau Harabesi'nde yaptıkları kazı araştırmaları, Orta Asya'nın güney bölgesindeki Neolitik ve Bakır Çağları kültürünün izlerini ortaya koydu. Bkz. Champlin, Margaret D., “Pumpelly,” *American National Biography (ANB)*, vol. 17, pp. 938-940. Reşit Galip, Tarih Kongresi'nde konferansının delili olarak onun hazırladığı *Explorations in Turkestan* (1905-08) adlı rapordan birçok alıntıyı nakletti. *BTTK*, s. 137-141, 149-150, 381-383.

38 Ellsworth Huntington (1876-1947): Amerikalı coğrafyacı. Pumpelly'in Orta Asya ekspediyonuna katıldı. 1932-33 yıllarında Yale Üniversitesi'nde araştırmacı olarak bulunuyordu. Bkz. Davidson, Keay, “Huntington, Ellsworth,” *ANB*, vol. 11, pp. 536-538. Reşit Galip, Tarih Kongresi'nde Huntington'u Stein ve Sven Hedin'le birlikte zikrederek eseri *The Pulse of Asia* (1907) metinlerini nakletti. *BTTK*, s. 137,179, 191-192, 379.

kuraklığını, Sir Sidney Burrard³⁹ ve Dr. von Ficker⁴⁰ gibi, coğrafi açıdan ve çok dikkatle incelemiş olduğunu belirtip ayrıca “*This continued process would suffice to explain shrinkage in the irrigation resoueces during historical times without the climate of the basin as a whole having in the course of this period, very short in a geological sense as it seems, undergone any appreciable change*”⁴¹ şeklinde açıkladığını da söyleyip bu sebeple Pumpelly ve Huntington’u beraber zikretmenin doğru olmadığını izah ettim. Kıymetli kitabınız *Innermost Asia, its Geography as a Factor in History*⁴² [Vol.1] s. 42-44’ü de delil olarak gösterdim. Hatta ben, sizin Doğu Türkistan’ın farklı kısımlarındaki kuraklığı ispat ettiğinizi ve aynı zamanda milattan sonra, bilhassa dokuzuncu yüzyıldan sonra Lop Nor Gölü’nün aynı yerde ve aynı boyda kaldığını gösteren belgeleri keşfettiğinizi anlatarak /fol. 18/ eseriniz *Serindia*⁴³ [Vol. 1 s.] 327’ye ve *Bulletin of the Oriental School*, son cilt s. 831’deki Lionel Giles’in⁴⁴ makalesiyle⁴⁵ ilgili sözlerinize de işaret ettim.⁴⁶ Maalesef, milletvekillerimiz bana inanmayı düşünmüyorlardı. Zira onların Aurel Stein’in en yeni (?) [sic] incelemelerine bakışları ancak devam etmekte olan Türkistan kuraklığı ve Türk tarihindeki kuraklığın rolünü ortaya koymak şeklindeydi. Milletvekili, şimdi ise Bakan olan Reşit Galip Bey Üst-İndus [fol. 20: Üst-İndus şehirleri] (mesela Chilas, Darel, Tangir, Hodar, Bojo-kot vs.) hakkındaki bilgilerinize onların Doğu Türkistan’ın kuraklığı hakkındaki tebliğleri için atıfta bulundu.⁴⁷ Onlar transkripsiyonunuzu bile doğru okuyamadılar. Ayrıca Reşit Galip, belirtmiş olduğunuz Doğu Tür-

39 Sidney Gerald Burrard (1826-93): İngiliz jeodezi uzmanı. Britanya Hindistanı’nda yer ölçme alanında çalışmalar yaptı. Bkz. C. F. A.-C., “Obituary, Colonel Sir Sidney Burrard,” *Geographical Journal*, vol. 101 (1943), no. 5-6, pp. 277-279.

40 Heinrich von Ficker (1881-1957): Alman-Avusturyalı fizikçi ve meteorolojist. O dönemde Berlin Üniversitesi Profesörü idi. Pamir ekspedisyonlarına katıldı. Bkz. “Ficker, Heinrich von,” *DBE*, Bd. 3, S. 288.

41 Stein, “Innermost Asia (Part 2),” *Geographical Journal*, vol. 65 (1925), p. 490. Bu cümle aynı başlıkla 1928 yılında kitap halinde neşredilen eserde bulunmaz.

42 Stein, *Innermost Asia*, 4 vols., Oxford, 1928.

43 Stein, *Serindia*, 5 vols., Oxford, 1921.

44 Lionel Giles (1875-1958): İngiliz Sinolog. Britanya Müzesi’ne bağlı Kütüphane’de Çince eserleri koruyucusu olarak çalışıyordu. Bkz. Crane, Robert I., “Lionel Giles, 1875-1958,” *Journal of Asian Studies*, vol. 17 (1958), pp. 677-678.

45 Giles, “A Chinese Geographical Text of the Ninth Century,” *Bulletin of Oriental Studies*, vol. 6, no. 4 (1932), pp. 825-846.

46 Togan, konferansında Stein’den bahsederek tarihi devirlerde Doğu ve Batı Türkistan’da iklimin değişmediğini ve Lop Nor’un aynı büyüklükte kaldığını işaret ettiğini belirttiği halde, Kongre zaııtlarında sadece Pumpelly’in adı geçmektedir. Bkz. *BTTK*, s. 172-173.

47 *BTTK*, s. 142-143. Reşit Galip’in, Stein’in *Innermost Asia* adlı kitabından yaptığı alıntılar için bkz. *BTTK*, s. 142-146, 188-190, 380-381.

kistan'daki yer isimlerini sürekli hatalı söyledi.⁴⁸ [/fol. 21/] Sizin Farsça ve Doğu Türkçesi'ni bildiğinizi ve Orta Asya yer isimlerini doğru bir şekilde ispat ettiğinizi anlattığımda, beni çok şaşırtan olay oldu ki, milletvekilliğine tayin edilen, eski İstanbul Türk Müzesi[sic]⁴⁹ müdürü Halil Ethem Bey bana sizin (Sir Aurel Stein) Türkçe hiçbir kelime bilmediğinizi söyleyerek cevap verdi.⁵⁰

Budapeşte'deki iki aylık ikametden sonra 10 gün önce Viyana'ya geldim. Kendi geçimimi sağlamaya çalışıyorum. Herhangi bir Avrupa yüksek okulundan mezun olmadım. Burada (Viyana'da) ya da mümkün olan başka bir yerde, başka bir üniversitede üç sömestr tahsil görmeli ve doktora yapmalıyım diye düşünüyorum (Konum: "İbnü'l-Fakih ve İbn Fazlan'a göre Türkistan ve Türk aşiretleri" veya "Eski Harezmi dili").⁵¹ Doktorayı burada ya da İngiltere'de yapabilirim; bununla beraber Almanca veya İngilizce'yi öğrenmek zorundayım. Benim amacım şudur ki: Avrupalı bilginlerin araştırma yöntemini öğrenmek ve ilmî çalışmalarına gelecekte Almanca ya da İngilizcede devam etmektir. Orta Asya, bilhassa Afganistan'daki araştırmalarınızda yardımcı olabilirim çok mutlu olurum. Planlarım işte böyle. Fakat şimdi ben ancak tam anlamıyla "işsiz"im. Bugün, benim için iş bulması veya (Viyana için ya da İngiltere'de) üniversite öğrenci bursu alması veya ne olursa olsun başka bir yolla bana yardım etmesi için Prof. Denison Ross'a da mektup gönderdim. Siz de bu anlamda bana yardımcı olur musunuz lütfen? Eğer Oxford veya Cambridge'de araştırma yapmam mümkün olursa çok iyi olur. [fol. 21: Budapeşte'deki iki aylık ikametden sonra 10 gün önce Viyana'ya geldim. Kendi geçimimi sağlamaya çalışıyorum. Herhangi bir Avrupa yüksek okulundan mezun olmadım ve henüz hiçbir Avrupa dilini yeterince bilmiyorum. Çoktandır kendi kendime karar verdim ki evvelce mecburen kaybetmiş olduğumu şimdi tekrar elde etmeli, Avrupa üniversitesinden mezun olmalı ve doktora yapmalıyım. Avrupalı bilginlerin araştırma yöntemini öğrenmeli, ilmî çalışmalarına anadilim dışında başka bir Avrupa dilinde de devam et-

48 Mesela onların "Atlak" dedikleri yer ismi yerine Togan "Atlık (Atlıh)", "Nüzket" yerine "Tünkent" diyordu. *BTTK*, s. 374.

49 Doğrusu: İstanbul Âsar-ı Atika Müzesi (Bugünkü İstanbul Arkeoloji Müzesi)

50 *BTTK*, s. 370, 384. Zabıtlara göre Togan katıldığı oturumlarda Stein'in Farsça bildiğine temas etmiyor.

51 Zaten bu konular hakkında Togan, 1924 senesinden 1932'ye kadar Türkçe olarak iki, Rusça, Fransızca ve Almandaca birer makale yazmıştı.

meliyim. Bundan dolayı daha geçen sene buradaki Üniversite'ye kaydoldum. Burada beş sömestr kalacağım ve bir sömestr bitti. Benim doktora konum: “İbnü'l-Fakih ve İbn Fazlan'a göre Türkistan ve Türk aşiretleri” (benim tarafımdan keşfedilen Meşhed Elyazması'na göre) veya “Eski Harezm dili” (bunlar hakkında hâlihazırda Arapça ve Farsça tercümeleriyle birlikte üç yüzden daha fazla cümleyi buldum). Şimdi ancak bu ilmî araştırmalarım ve doktora çalışmamı ileri götürmeliyim. Bunu, burada [yani] Viyana'da ya da mümkün olacak başka bir yerde [yap]abilirim. Planlarım işte böyle... Fakat...ancak zorluklar var, bu planlar nasıl gerçekleştirilir?]

Mösyö Minorsky⁵² bana yazdığı mektupta sizin hemen yeni bir araştırma gezisine gitmeyi planlamak zorunda olduğunuzu⁵³ ve bu sırada Budapeşte'de kalacağınızı söylüyor [fol. 21: kalacağınızı ve orada beni bulacağınızı söylüyor]. Mektubumun size ulaşıp ulaşmayacağını bilmiyorum. Her hâlükârda mektup kopyalarını Budapeşte'deki Prof. Nemeth Gyula⁵⁴ ve İstanbul'daki Dr. Witteke de gönderiyorum. Viyana'da kalacağınız zaman burada sizi görmekten mutluluk duyacağım. İyi yolculuklar dilerim.

Saygılarımla.

Size sadık *Prof. Ahmet-Zeki Validi* [imza]
[fol. 21: Size en sadık *imzasız*]

Viyana'daki adresim: “Collegium Hungaricum” (Museumstrasse, 7), burada Prof. Nemeth Gyula benim için bedava bir odayı ayarladı.
[fol. 21: (bu cümle tam olarak yoktur)]

52 Vladimir Fedorovich Minorsky (1877-1966): Rus oryantalist ve diplomat. 1923'ten itibaren Paris'teki École Nationale des Langues Orientales Vivantes'ta Fars edebiyatı, Türkçe ve İslâm tarihi okuttu, 1932'de School of Oriental Studies'de Fars dili hocalığına geçti. Bkz. Woodhead, Christine, “Minorsky,” *DİA*, c. 30, s. 116-117. Togan, Rusya'da olduğu dönemden beri Minorsky'yi tanırdı. Onu “Âlim, fakat dar Rus milliyetçisi idi” sıfatıyla değerlendirmiştir. Togan, *a.g.e.*, s. 187, 465-466.

53 Stein'in 2. İran ekspedisyonu işaret edilir.

54 Németh Gyula (1890-1976): Macar Türkolog ve tarihçi. Budapeşte Üniversitesi profesörü idi ve *Körös Csoma-Archivum* gibi dergilerin yöneticiliğini yaptı. Bkz. Yüce, Nuri, “Németh,” *DİA*, c. 32, s. 551-552. Togan, Berlin'den İstanbul'a giderken Budapeşte'de Németh'i ziyaret etmişti. Togan, *a.g.e.*, s. 511-512.

Stein'in Togan'a yazdığı 1/11/1932 tarihli mektubun kopyası (el yazısı):
MS. Eng. c. 2819, fol. 22

/fol. 22a/

Kamp. Kirman: 1 Kasım 1932

(Adres: c/o British Consulate, Bandar Abbas, İran)

Pek muhterem Beyefendi,

Her şeyden önce, çok memnuniyet verici katkı sağlayan 6 Ekim tarihli mektubunuza ancak bugün teşekkür edebildiğim için affınıza sığıyorum. Bu mektup Konstantinopolis içerisine yaptığım bir seyahat esnasında Bay P. Wittek tarafından bana verildi, zorunlu acil yolculuk ve Bağdat-Tahran üzeri yolculuğun birçok görevle ilişkili kısa konaklamaları mekânsal ve zamansal olarak ancak acil olan yazı işlerini yapmama elverişliydi.⁵⁵

Ben sizin *Kānūnū'l-Mes'ūdī*'den [alınan] listelere ve el-Bîrūnî'nin Fatih nüshasından [derlenen] oldukça enteresan özete sarf ettiğiniz büyük gayret için çok minnettarım. Keşke ...⁵⁶ özetin tashihini az da olsa ben yapabilseydim. Sizin tashih çalışmanız bu eserin büyük önemine dair olan inancımı daha da artırdı. Eminim ki büyük filozof ve araştırmacı olan, belki de İslâm dünyasının en büyük şahsiyetine ait bu eser ile ilgili yayınınızın önemi, bütün oryantalistler tarafından hakıyla takdir edilecektir. Bu başarı yakın zamanda yeni bir yol açabilir ve siz günlük dedikodulardan sıyrılıp gayet engin bilginiz ve yorulmayan araştırma çabanız ile veriminizi tam olgunluğa ulaştırabilirsiniz.

Maalesef şimdi araştırma gezisine çıkacağımdan dolayı liste özetleriniz içinde bulunan yer adlarının belirlenmesi ile daha yakından ilgilenemeyeceğim. Lakin bu /fol. 22b/ çok çekici görevi aklımda tutacağım ve bu çok samimî notlarınızı sizin otoriteniz altında kullanma fırsatını bana vererseniz çok mutlu olacağım. Bu arada lütfen sarf ettiğiniz gayretinize küçük bir karşılık olarak Viyana, I. Bölge'deki Niederösterreichische Escomptegesellschaft'a⁵⁷ havale ettiğim 200 Avusturya Şilini ödemesini kabul ediniz.

Ankara Tarih Kongresi'nde ezilmiş gruplardan öğrendiğiniz mekâna göre davranma konusundaki ve bunun sizin kişisel konumunuza yönelik son derece üzücü

55 Stein, yaz talilini Avrupa'da geçirdikten sonra 2. ekspedisyonu sürmek üzere Bağdat, Kirmanşah ve Tahran yoluyla Kirman'a döndü. Whitfield, op. cit.; Stein, "Archaeological Reconnaissances," p. 167. Bunlara göre Stein İran'a dönüşünde İstanbul'a ulaşırken Togan'ın 1. mektubunun kopyalarını Wittek'ten teslim almıştı.

56 Bu kelime okunamadı.

57 Viyana'daki büyük bankalardan 1853 yılında kurulmuş olan birisi. Bkz. "Niederösterreichische Escompte=Gesellschaft," *Der Große Brockhaus*, 15. Aufl., Bd. 13, S. 395.

sonuçları hakkındaki bildirinizi en derin sempati ile okudum. Özellikle, Doğu Türkistan'ın iklimatik münasebetlerine dair fikirlerim üzerindeki tamamen haklı işarettinizin kesinlikle hoş görülmemesine üzüldüm. Fakat inanıyorum ki bu hücumlarla [onlar] sizden daha ziyade İstanbul Darülfünunu'nun itibarına zarar verdiler.

Durumunuzun İngilizcedeki "Her işte bir hayır vardır = Good luck in disguise" için bir örnek olduğunu zannederim. Viyana Üniversitesi'ne başlamaya ve orada birkaç sene boyunca detaylı tenkidî araştırma yöntemlerine kendinizi alıştırmaya teşvik etmiş olmanız ilmi çalışmanızın geleceği için daha önemli olacaktır. Öncelikle araştırma neticelerinizin gerçek kıymetini kabul ettirmeye ve bununla size lâyük bir akademik mevkiî sağlamayı başaracaksınız. Şüphesiz bu arada sizde dayanma cesareti var olacaktır.

Size sempati ile yaklaşan Collegium Hungaricum'da bulunmanızdan memnuniyet duyuyorum. Müdür Mösyö [Lábán]⁵⁸ ve Prof. Angyal'a⁵⁹ selamlarımı iletmenizi rica ederim.

Ben şu anda Basra Körfezi'ndeki araştırma bölgesine hareket etmek üzere olduğumdan acilen mektubumu sonlandırmalıyım. Daimî çalışma sevincinizi kaybetmemenizi diliyor ve en samimî dileklerle sizi selamlıyorum, size sadık

Aurel Stein

Togan'ın Stein'e yazdığı 2/12/1932 tarihli mektup: MS. Eng. c. 2819, fols. 23-24

/fol. 23a/

Pr. A-Z. Validi

Collegium Hungaricum, 2.12.932

Museumstr. 7. Wien. 7

Pek muhterem Sir Aurel Stein.

Kıymetli mektubunuz ve 200 Avusturya Şilini şu anda elime geçti. En içten teşekkürlerimi kabul etmenizi rica ederim. İstanbul'daki ancak kısa sü-

58 Lábán Antal (1884-1957): Macar tarihçi. 1927 yılında Collegium Hungaricum kurulunca buranın müdürü oldu. Bkz. Taylor, Stephen (ed.), *Who's Who in Central and East-Europe*, Zurich, 1935, p. 541.

59 Angyal Dávid (1857-1943): Macar tarihçi. 1909-29 seneleri arasında Budapeşte Üniversitesi tarih profesörlüğünü yaptı. Ardından 1929-35 yılları arasında Collegium Hungaricum'un 2. müdürü oldu. Bkz. "Angyal," Várdy, op. cit., p. 99.

rede görüşmemize ve [Avrupa] dilini bilmememden dolayı planlarımın sadece zor olduğunu belirtememe rağmen mektubunuz baştan sona samimî dostluk duygusuyla dolu ve bana özel sevinç veren büyük itimadı gösterdi. Evvelce Dr. Wittek'in bana yazdığına göre siz bana ve Türkiye'deki kaderime derin ilgi göstermektесiniz. Böylece el-Bîrûnî bana sizi tanıyabilme fırsatı verdi; ayrıca araştırmada sizin yolunuzda gidecek Doğu Türkü olduğumdan ve bilimsel amacımı size açıklayabilecek olduğumdan gönlünüzün bana karşı dostluk hissi besleyebileceği düşüncesindeyim. Kısa bir süre de olsa birlikte bulunmamız beni size sıkıca bağladı. İdealim Batı Türkistan üzerindeki ilmi araştırmalarda Barthold'un ve Doğu Türkistan üzerinde de sizin değerli bir halefiniz olmaktır. Ben doğa bilimci değilim, ama inanıyorum ki kültür tarihi, etnografya ve filoloji sahalарında sizi örnek alarak çalışabilirim. Orta Asya araştırmaları için gerekli diller –Göktürkçe ve Uygurca– ile daha önceden uğraştım. Şimdi Viyana Üniversitesi'nde Pehlevi diliyle de iştiğal etmekte olup gelecek sömestrde Soğdca ile de uğraşacağım. Bu (Pehlevi – Soğd) dillerde yazılan eski Türkistan'la ilgili belgeler ile uğraşabileceğim. Ayrıca öğrendiğim kadarıyla Prof. Koppers⁶⁰ (tarihî etnoloji ve etnolojik araştırmalar metotları) ve Prof. Fr. Röck'ün⁶¹ (Orta ve Doğu Asya ve Kuzey Amerika [arasındaki] kültür münasebetleri), her ikisi de Orta Asya'nın tarihi etnografyasıyla çok ilgileniyor ve araştırmalarımda bana yardım etmeyi çok istiyorlar. Eğer iki (veya bir buçuk) senede doktorayı tamamlayabilir ve Orta Asya'daki, özellikle Afganistan'daki çalışmalarınız için size yararlı olabilirsem kendimi mutlu sayacağım. /fol. 23b/ Doğu Afganistan ve Bedahşan'ın etnografya ve tarihi hakkında yazılı bilgileri yedi seneden beri dikkatle topluyorum zira 1923 senesinde orada idim.⁶²

Şimdi bir Alman üniversitesine devam edebildiğim için pek memnunum. Çünkü buradaki tahsilli Alman çevresi gerçek ilmi ortamdır. Lakin gelecek için idealim, İngilizce'yi ve İngiliz-Hint bilimini daha yakın tanımak, orada kabul edilmek ve ilmi eserlerimi İngilizce yazmaktır. Bu dilin Batı ve Doğu Türkistan'da henüz nispetle yayılmamış olması, ulaşımın yetersiz gelişmesine dayanıyor. Eğer Türkistan ve Hindistan iyi yol (demiryolu) vasıtasıyla birleştirilecekse, kültür ve ilimdeki ortak dil çoğunlukla İngilizce olacak.⁶³ Es-

60 Wilhelm Koppers (1886-1961): Avusturyalı Katolik papaz ve etnolog. O zaman Viyana Üniversitesi etnoloji Ord. Profesör namzedi, Üniversite'ye bağlı Etnoloji Enstitüsü müdürü ve *Anthropos* Dergisi'nin editörü idi. Bkz. "Koppers, Wilhelm," *DBE*, Bd. 6, S. 40-41. Togan Viyana Üniversitesi'nde çalışırken Koppers'in dersini almıştı. Baykara, *a.g.e.*, s. 24.

61 Fritz (Friedrich) Röck (1879-1953): Avusturyalı etnolog. 1931 senesinden itibaren Viyana Üniversitesi etnoloji Ord. Profesörü idi. Bkz. Notowny, Karl Anton, "Friedrich Röck," *Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien*, Bd. 83 (1954), S. 135-136.

62 Togan'ın Afganistan'daki faaliyetleri için bkz. Togan, *a.g.e.*, s. 415-440.

63 Bu konu hakkında Togan, Türkistanlıların geleceği için İngiliz medeniyet ve diline, Rus medeniyet ve dilinden daha çok ihtiyaç duyacağına vurgu yaparak Türkistan'ın Hindistan'la demir yolu

kiden beri bu fikirde olduğumdan dolayı bu sene Türkiye'den ayrıldıktan sonra kesin olmasa da bir İngiliz üniversitesinde doktora yapmam için bana burs verilip verilemeyeceği konusunda Sir Denison Ross'a müracaat ettim. Böylece Sir Denison Ross, Minorsky'e de bu hususta gayret edeceği konusunda haber gönderdi; lakin daha sonra mali zorluklar sebebiyle yapılamadığını bildirdi (bu arada Minorsky, School of Oriental Studies'de hasta olan Sir Wolseley Haig'in⁶⁴ yerine geldi). Gerçi hâlihazırda siz İngiltere'den uzaktasınız, bu meseleyi gözden kaçırmamanızı içtenlikle rica etmek istiyorum. Belki gelecek yaz İngiltere'ye dönüşünüz sırasında bunu hatırlayacak kadar dostane duygulara sahipsinizdir. Ben bu sene Viyana'da kalacağım, ancak Viyana Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra gelecek yıl son sömestr için İngiltere'ye gidip orada veya Hindistan'da ikamet etmenin bir yolunu bulmayı arzu ediyorum.

Gündelik zorlukları dışında Ankara Tarih Kongresi'ndeki beklenmedik olay hakkında az da olsa teessüf etmeye bir sebebim yok. Türkiye'de esas ilgilendiğim konu /fol. 24a/ oradaki kütüphanelerde bulunan el yazması koleksiyonlarını araştırmak idi. Bunu gücüm yettiğince yaptım. Darülfünun'daki eğitimle pek ilgim yoktu. Hükümet İstanbul Darülfünunu'nun seçkinlerini beğenmiyordu, zira onları Ankara'daki hayali "Kemalist Üniversitesi"ne karşı bir rakip olarak gördü. Ne yazık ki bugüne kadar bu fikrini [yani Kemalist Üniversitesi'yi] de gerçekleştiremedi. Buna ilaveten bu iktidar Darülfünun içindeki ve dışındaki bağımsız bilimin düşmanıdır. Hükümet sayıca az olan Türk bilginlerine ve hatta Türkler arasından bilginlerin çıkabileceği ihtimaline de inanmıyor ve bu yönde hazırlık yapmıyor. Yabancı bilginler için de düşmandır ve dolayısıyla davet etmez. Bundan başka Felsefe Fakültesi'ndeki⁶⁵ az olan öğrencilerin sayısı da çoğalmıyor çünkü ortaokullarda Doğu dilleri hiç öğretilmez ve Avrupa dillerinde de ciddi ders verilmez. Yanımda beni, benim ve Prof. Köprülü-zâde'nin eserini seven birkaç dinleyici bulunduğu hâlde onlardan halefim olabilecek birini de yetiştirmek maalesef bence mümkün değildi. Bütün çalışma ve gayret beyhudeydi. Ama beni takip edeni yetiştirebilirim, ancak o zaman herhangi bir okuldaki çalışmaya değer veririm. Türkiye'de askerlik ruhu hâkimdir; sürekli çalışma için Türki Orta Asya daha iyi bir yerdir. Hatta Türkiye'de fikirlerin hürriyeti ve ilmî çalışmaya saygı hüküm etmediği halde

vasıtasıyla birleştirilmesinin hem iktisadi hem de medeni gelişmesi için en önemli esaslardan birisi olacağını söylüyor. Bkz. Soklıkayoğlu [Togan], "Türkistan İstiklal Hareketine karşı Buhara Emiri," *Yeni Türkistan*, S. 5-6 (1927), s. 7. Soklıkay, Togan'ın boyunun adıdır.

64 Thomas Wolseley Haig (1865-1938): İngiliz idareci ve oryantalist. O zaman School of Oriental Studies'de Farsça hocasını sürdürüyordu. *Cambridge History of India* serisinin 3. cildinin editörlüğünü yapmış ancak 4. cilde hastalık sebebiyle devam edememiştir. Bkz. "Sir Wolseley Haig, K. C. I. E., C. M. G.," *Nature*, vol. 141 (1938), pp. 962-963.

65 Doğrusu: Edebiyat Fakültesi

Darülfünun'da halk eğitimine biraz fırsat tanınsa idi her türlü uygunsuzluğu gözardı eder, zulüm ve olabilecek her türlü hakarete dayanırdım.

Türkiye'deki durumumu şuna dayandırıyorum ki:

1) İlmî kanaatlerimin dayanıklılığını göstermiş olmam ve bunun sayesinde tahsillilerin, özellikle de yüksek okul gruplarındakilerin dikkatini çekmiş olmam;

2) ve buna ilaveten Avrupalı ilim dünyasının (oryantalist gruplardan da öte) Türklerde bağımsız bir bilimin de mevcut olduğunu göz önünde tutmuş olmasıdır.

Benim için, İstanbul Darülfünunu'nun istifamı kabul etmeyerek doğrudan Cumhurbaşkanına nakletmesi, Darülfünun profesörlerinden hiç kimsenin /fol. 24b/ aleyhimde oy vermemesi ve öğrencilerimin veda ederken üzüntülerini ağlayarak göstermeleri bile yeterlidir.⁶⁶

İktisadî zorluklardan dolayı bazı kişisel desteklerden (şimdiye kadar sizden başka şahsen –Witteck ve Christian⁶⁷ vasıtasıyla– Bang,⁶⁸ Becker,⁶⁹ Brockelmann,⁷⁰

66 22 Temmuz 1932 tarihli *Vakit* Gazetesi de "İstifa Emrivakidir!" başlığı taşıyan yazının son kısmında "*İstifa, daima emri vakidir. Fakülte meclisinin bu hakikati pekâlâ bileceğine göre, insanın, yoksa Zeki Velidi B. istifa etmedi mi? diyeceği geliyor!*" diyerek Togan'ın kendisinin isteğiyle istifa etmeyip istifaya zorlandığını ima ediyordu.

67 Viktor Christian (1885-1963): Avusturyalı dil bilimci ve arkeolog. 1930'dan beri Viyana Üniversitesi Doğu dilleri ve Doğu arkeolojisi alanında Ord. Profesör olarak görev yapmış olup rektör yardımcılığı görevinde de bulunmuştur. Bkz. "Christian," *DBE*, Bd. 2, S. 337.

68 Willy Bang Kaup (1869-1934): Alman Türkolog. 1920 yılından ölümüne kadar Berlin Üniversitesi'nin Türkoloji profesörlüğünü yaptı. Bkz. Sertkaya, Osman F., "Bang Kaup," *DİA*, c. 5, s. 56-57.

69 Carl Heinrich Becker (1876-1933): Alman oryantalist ve devlet adamı. 1921 ve 1925-30 senelerinde iki defa Prusya Kültür Bakanlığı yaptı. Berlin Üniversitesi Sami Diller ve İslâmî İlimler Enstitüsü müdürlüğü ve *Der Islam* Dergisi'nin baş editörlüğünü sürdürdü. Bkz. Özaydın, Abdülkerim, "Becker," *DİA*, c. 5, s. 288-289.

70 Carl Brockelmann (1868-1956): Alman oryantalist ve Türkolog. 1923'ten beri Breslau Üniversitesi profesörlüğünde bulunup 1932 yılında rektörlüğe seçildi. Bkz. Yüce, "Brockelmann," *DİA*, c. 6, s. 335-336.

R. Hartmann,⁷¹ Nemeth Gyula, Menzel,⁷² Schede,⁷³ Täschner[sic]⁷⁴ ve Jansky⁷⁵ yardım ediyorlar ve burada: üniversite ücretinden muafiyet kazandım) başka bana sürekli mali yardım verilmesi de, samimî ve ahlakî ilgi ve destek buldum. Kısa süre önce Richard Hartmann, *Deutsche Literatur-Zeitung* Dergisinde Ankara'nın tezine karşı çok önemli bir makale neşretti.⁷⁶ Buna ilaveten Almanca dergilerde de birkaç yazı neşredildi. Onlara göre Türkiye'de şovenizm, Kemal Paşa'nın elbette Köprülü-zâde vasıtasıyla reddettiği ilim düşmanlığı kötüye gidiyor.⁷⁷ Şüphesiz Türkiye'deki böyle meseleler yankısız kalmayacaktır.

Prof. Angyal ve Collegium Müdürü Dr. Lábán'a selamlarınızı ilettim ve her ikisi de samimî [selamınıza] aynen cevap veriyorlar. Onlar sizin Macar memleketi, bilimi ve bilginlerini hiçbir zaman unutmadığınızı gördüklerinde ziyadesiyle memnun oluyorlar. Ben burada kendimi evimde gibi hissediyorum.

Başka bir fırsatla bana tekrar yazma ve Basra Körfezi'ndeki çalışmanız hakkında birkaç kelam etme zamanınız olursa, beni (hatta Prof. Angyal ve Strzygowski'nin⁷⁸ birkaç öğrencisini) ayrıca sevindirirsiniz.

71 Richard Hartmann (1881-1965) Alman oryantalist. O zaman Göttingen Üniversitesi hocalığıyla beraber *Orientalistische Literaturzeitung* Dergisi'nin yöneticiliğini yapıyordu. Bkz. Akpınar, Turgut, "Hartmann," *DİA*, c. 16, s. 250-251.

72 Theodor Menzel (1878-1939): Alman Türkolog. 1924'ten itibaren Kiel Üniversitesi profesörlüğünü sürdürüyordu. Bkz. "Menzel," Behn, Wolfgang, *Concise Biographical Companion to Index Islamicus: an International Who's Who in Islamic Studies from its Beginnings down to the Twentieth Century (IWWIS)*, vol. 2, p. 569.

73 Martin Schede (1883-1947): Alman arkeolog. 1929-38 yılları arasında İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün ilk müdürlüğünü yaptı. Bkz. Mansel, Arif Müfid, "Martin Schede," *Belleter*, S. 63 (1952), s. 407-419.

74 Franz Täschner (1888-1967): Alman oryantalist. 1935 yılında Münster Üniversitesi şarkiyat profesörü oldu. Bkz. Reindl Kiel, Hedda, "Täschner," *DİA*, c. 36, s. 368-369.

75 Herbert Jansky (1898-1981): Avusturyalı Türkolog ve tarihçi. 1923'ten itibaren bir taraftan Avrupa Doğu Ticaret Odası, diğer taraftan Viyana mahkemelerinde çalıştı. 1933'te Viyana Üniversitesi Türkoloji doçenti oldu. Bkz. Yüce, "Jansky," *DİA*, c. 23, s. 569-570. Bazı siyasal olaylardan bahsetmekten çekindiği halde (Jansky, ebd., S. xxvii.) Jansky, *Zeki Velidi Togan'a armağanı*'nda çok ayrıntılı ve kapsamlı olarak onu tasvir etti. Muhtemelen o biyografi Togan'ın vefatı ardından çıkan Türkçe anma yazıları için önemli bir kaynağı oldu.

76 Hartmann, "Yusuf Ziya: *Arier und Turanier*," *Deutsche Literaturzeitung*, Bd. 53 (1932), H. 43 (23. Oktober), Sp. 2029-2032. Yusuf Ziya Özer (1870-1947), yukarıda beritilen *Türk Tarihinin Ana Hatları*'nın yazarlarından birisi idi.

77 Hartmann'ın mesela bir tenkitte Türkiye'de objektif hakikatlerin unutulma tehlikesi altında olduklarından bahsetmesine rağmen Togan'ın yukarıda anlattığı hususları tespit edemedim. Hartmann, "Jäschke; Pritsch: *Die Türkei seit dem Weltkriege*," *Orientalistische Literaturzeitung*, Bd. 33 (1930), Sp. 659-661. Hartmann'ın bibliyografyası için bkz. Giesecke, Heinz H. (Hrsg.), *Richard Hartmann Bibliographie*, Leipzig, 1951.

78 Josef Strzygowski (1862-1941): Avusturyalı sanat tarihçisi. 1909-33 yılları arasında Vi-

Yeniden teşekkürlerimle

Size pek sadık *Ahmetzeki Validi* [imza]

Not. *Size el-Birûni hakkında bazı küçük notlar gönderecek ve sizden bu notlara dair birkaç mesele üzerinde malumat rica edecektim, lakin materyali şimdiye kadar İstanbul'dan buraya getiremedim. Gelecek mektubumda bunu ekleyebilmeyi ümit ediyorum.*

En iyi dileklerle. Sizin Ahmet-Zeki.

24 Aralık 1932.

Togan'ın Stein'e yazdığı 12/4/1933 tarihli mektup:

MS. Eng. c. 2819, fols. 25-26

/fol. 25a/

Ahmet-Zeki Validi

Collegium Hungaricum, 12 Nisan, 1933.

Museumstr. 7, Wien, VII

Pek muhterem Beyefendi.

Buşehr'den gönderdiğiniz 5 Mart [tarihli] mektubunuzu⁷⁹ 29 Mart'ta ve nazik bağışınızı [yani hediyeinizi] dün (11 Nisan) büyük bir sevinçle teslim aldım. Özellikle şundan dolayı size teşekkür ederim ki böylesi zor bir seyahat sırasında, çok zahmetli bir çalışmada iken böyle ayrıntılı mektuplarla bana değerli vaktinizi ayırıyorsunuz. Bilhassa bana tamamıyla memnuniyet ve cesaret veren şey ise dostane nasihatleriniz ve sözlerinizdir ki bunlardan sizin hiçbir zaman beni unutmayacağınızı, İngiliz ilim dünyasına tanıtmaya ve benim için orada iş bulmaya çalışacağınız şeklinde anlıyorum. İnşallah tam sağlık içerisinde ve başarıyla İngiltere'ye döndüğünüz takdirde [sizin] benim için bir hami olmanız beni sevindirir. O zamana kadar eserimi burada çoktan tamamlamış olacağım.

Dostane şekilde havale ettiğiniz meblağı tamamıyla bugünlerde (19 Nisan) yaz sömestri için ders ücreti olarak sarf edeceğim. Üniversite'de bütün sözlü sınavları da başarıyla verdiğimden dolayı yabancılar için ders ücretinin yarısını

yana Üniversitesi'nde profesörlük yaptı. Oradaki İlk Sanat Tarihi Enstitüsü'nün kurucusu ve müdürü idi. Bkz. "Strzygowski, Josef," *DBE*, Bd. 9, S. 601. Togan bu Enstitü'ye de sıkça gitmiş, 1935 senesinde buraya yakın bir oda tutmuştur. Togan, *a.g.e.*, s. 21.

79 Stein'in bu mektubunun kopyaları Aurel Stein Papers'da bulunmamaktadır.

ödeme hakkını elde edebildim. Eski Prusya Kültür Bakanı oryantalist Becker'in Şubat'ta grip hastalığı sebebiyle vefat ettiğini duydunuz mu?⁸⁰ Bu benim için de büyük bir kayıptır. Çünkü o benim için Humboldt-Akademie'den⁸¹ burs sağlamaya, hatta bana iş bulmaya uğraşıyordu. Hâlihazırda iktidara gelen ve ancak ırkçılığı prensip edinen hükümetten⁸² ise hiçbir destek beklentim yoktur. Bununla beraber dostlarım sayesinde açlıktan ölmeyeceğime eminim. Burada çalışmam iyi gidiyor: *İbn Fazlan Seyahatnamesi*'ni (doktora konum) gelecek kış tamamlamak üzere çalışıyorum (Kitabım "Bibliotheca Orientalis Hungarica" serisinde neşredilecek).⁸³

Eserim *Orta ve Doğu Asya'nın Coğrafya ve Etnografya üzerindeki el-Birûni'nin Yeni Haberi=Neu[e]s von Albiruni über Geographie und Ethnographie Mittel-und Ostasiens*⁸⁴ Ritter'in⁸⁵ tercümesinde, Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından neşredilen "İstanbul Mitteilungen" Serisinde yakında yayınlanacağından el-Birûni'nin Güney Afganistan ve Keşmir üzerine verdiği birkaç haberle ilgili bilgilerinize danışmak gerekliliği ortaya çıktı. Orada (el-Birûni'de) zikredilen, bizce malum olmayan ve başka müelliflerde mevcut olmayan isimler pek çok olduğundan dolayı, bunlar araştırma gezisinde bulunan şahsınızca zaman harcanmasına ve zahmetlere sebep olabilir. Ancak o meseleler hakkında vereceğiniz cevapları seyahat esnasında dahi olsa yetinebilirim.

/fol. 25b/

1) *es-Saydele=Pharmakologie*'de mevcuttur ki: "Peşaver ve Afgan Sıradağları arasında, Dhl(دهل) yanındaki bir memleket, Lncstan = Lndjstan (ya da Lihstan = Lichstan, f. 18a لیخستان f. 66a: لیخستان)" veya "Dahk (دهك) ve Peşaver arasındaki Lihstan". Bu isimlere herhangi bir yerde rast geldiniz mi?

80 2. mektubunda zikredilen Becker 10 Şubat 1933'te vefat etti.

81 Bütün halk için ücretsiz dersleri vermek amacıyla 1878 yılında Berlin'de açılan yüksek eğitim okulu. O zaman Humboldt=Hochschule adını taşıyordu. Bkz. "Humboldt=Hochschule, Freie Volkshochschule Groß-Berlin," *Der Große Brockhaus*, Bd. 8, S. 731.

82 Yani "Nazilerden"

83 Budapeşte'deki bir yayınevi tarafından yayımlanan bilimsel seri. Togan'ın doktora tezi olarak ünlü *Ibn Fadlan's Reisebericht* ancak 1939 senesinde Leipzig'de neşredildi.

84 Bu eser de neşredilmemiştir. Togan'ın başka bir makalesinde basılacak hale gelen bir monografi olarak bahsediliyor. "Neu geographische und ethnographische Nachrichten über Mittel-, Ost-, und Nord-Asien sowie Ost-Europa aus Albirünis Werken" başlığını taşıyan bu eser 103'ten daha çok sayfaya sahip bir monografidir. Bkz. Validi [Togan], "Der Islam und die geographische Wissenschaften," *Geographische Zeitschrift*, Bd. 40 (1934), S. 363, Amn. 1; S. 371, Amn. 3.

85 Hellmut Ritter (1892-1971): Alman filolog ve Türkolog. 1926'da İstanbul'a geldi. Onun raporuna göre mektupta adı geçen Alman Doğu Kurumu (DMG) İstanbul şubesinin açılışına karar verince 1929-49 seneleri arasında başkanlığında bulundu. Bkz. Taşcı, Özcan, "Ritter," *DİA*, c. 35, s. 133-134. Wittek de tanım taslağında Togan'ın İstanbul'da özellikle Ritter ile bağlı olduğunu anlatıyor. MS. Eng. c. 2819, fol. 44.

2) *el-Cemâbir* = *Mineralogîe*'de f. 29a: “Bolur Vilayeti'nden tarafta Keşmir bölgesindeki Şmil = Schmil[sic] Put'un (صم شميل) ağzının karşısında uzanan yere gelince Tibet Nehri, Sind Nehri olarak adlandırılır”. “Keşmir'in başkenti Addiştan = Addischtan, Tibet Nehri'nin her iki kıyısındadır”. “80 kuruh, yani Keşmir başkentinden (Addiştan) Karnâvah (کړناوه) bölgesine [kadar] mesafe Şnkrstâcn = Schnkrstâdjn (شنکړستاجن) Dağı'ndan üç mil daha fazladır”; “Başkent (Addiştân) civarında Sâlyâhah (ساليهاه) Köyü”. Bu isimler bence meçhuldür.

3) Bahtavariyan = Bahtawariyan Türkleri kimdir, bunlar günümüzde henüz Gilgit veya herhangi bir yerde yaşamakta mıdır ve bunlar hangi dili konuşurlar? Siz veya başkaları bunun hakkında araştırma yaptınız mı? el-Bîrûnî eseri olan *el-Hind*'den başka bu Türklerden *es-Saydele* ve *el-Cemâbir*'de de bahsedilir.⁸⁶ Acaba “Şltâs = Schltâs” (*el-Hind*, metin,⁸⁷ s. 101: شلتاس) Türkçe “Yeşiltaş = Yashiltasch” (يشلتاش) değil mi? “Muttay” (*el-Hind*, metin, s. 287, tercüme, s. 360[sic]⁸⁸) kimdir? *es-Saydele*'de el-Bîrûnî, bu kral ve onun fetihleri üzerindeki destanların Keşmir yakınlarında yaşayan Türkler arasında (belki aynı Bahtavariyan[sic]'de) meşhur olduğunu söylüyor. Acaba bu “Muttay”, “Saka kralı Mathava” ile aynı değil midir?⁸⁹ Kimse bu Muttay ve Muttay destanını herhangi bir yerde yazdı mı? Ya da siz bu mesele ile henüz uğraşmadınız mı?

4) Hatta Kâbil Şahları = die Schahen von Kabul⁹⁰ ve [kurucusu] Berategin efsanesi *el-Cemâbir*'de (f. 13b, 41b) *el-Hind*'dekiyle biraz farklı şekilde nakledilir. Burada özellikle Tibet Hakanları = Chaqan hakkında anlatılır; Berahtekin[sic] hakkında şöyle denir ki o Türk imiş ve “Bkr = Bqr” (بقر) Mağarası'nda yaratılmış (yani *el-Hind*'de olduğu gibi evvela [mağaraya] varmamış, bilakis aynı yerde yaratılmış). Demek ki burada *el-Hind* ile belli bir fark vardır. Bu Şahlar hak-

86 Dipnot 121'e bakınız.

87 Sachau, *Alberuni's India*, Arabic text, London, 1887.

88 Doğrusu: vol. 2, p. 178.

89 Togan, Sakaların Türk olduklarını söylemiştir. Ona göre M.Ö. 625 yılında Medlerle olan savaşta öldürülen Saka kahramanı, Türk destanlarındaki kahraman Tunga Alp (Alp Er Tunga) ile aynı kişi idi. Bkz. Velidi, Ahmet-Zeki, “Türk Destanının Tasnifi,” *Atsız Mecmua*, S. 3 (1931), s. 52; S. 5, s. 102; Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981 (1. baskı: İstanbul, 1946), s. 166-168.

90 Kâbil Şahiye (Şahi ya da Sahi): Başkenti Kâbil olmak üzere 7. yüzyıldan itibaren Doğu ve Güney Afganistan'da hüküm süren bir sülale. Wink'in belirttiğine göre, Kâbil Şahilerin Arap kayıtlarında Türk sıfatıyla zikredilmesine rağmen Zabol'da (bugünkü Kapisa) hüküm süren komşusu Zunbiller gibi, onlar gerçekten Budizm ve Hinduizm'den etkilenen Eftalitlerin kalıntısı olmuştu. 870'te bir brahman-vezir onların yerine yenisini almış, başkentini Udabhandapura'ya (el-Bîrûnî'deki Vaihand, bugünkü Peşaver'den 80 km doğudaki Hund köyü) taşıyarak “Hindu Şahi” olarak hükmetmeye devam etti. Gazneli Mahmut zamanında tam olarak bağımlı hale gelmişti. Bkz. Wink, André, *Al-Hind*, vol. 1, Leiden, 1991, pp. 112-128; Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Taribi*, c. 1, Ankara, 1946, s. 91-93.

kında *Rudolf Roth'a Armağan'daki* makaleniz⁹¹ hariç olmak üzere hiçbir şey bulmadım. Burada Viyana'da sorduğum halde hiç kimse bana bilgi veremedi. Şimdi zikredilen makalede, siz galiba Kalhana⁹² ve el-Birûnî'nin "Şah-Brahmanlar" hakkındaki haberlerini karşılaştırma ile yetindiniz⁹³; "Türkî şahlar" hakkında siz ancak "Kank"⁹⁴ = "Kanişka" imiş şeklinde ifade edersiniz.⁹⁵ Bunun arkasından gelen isimleri de herhangi bir eserinizde karşılaştırmadınız mı? Sizin *Kalhana'ya* burada Viyana'da sahip değiliz, Budapeşte Akademi Kütüphanesi'nde ise yalnız metni var. Kâbil civarındaki mağaranın adını Sachau "Kar[sic]" olarak okuduğu⁹⁶ hâlde ben Arapça لا: بقر، لان بقر، بقر [şeklinde] farklı okuyabilir[im]. Günümüzde bu hangi mağaraya uyabilir?

"Enlem ve boylamlar listeleri" burada Viyana'da yayınlanmakta olan *Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes* Dergisinde basılacaktır. /fol. 26/ Metin ve tercüme bu yaz yayınlanmakta olan son sayıda, notları ise kış cildinde neşredilecektir.⁹⁷ Lakin eğer şu zamana kadar siz henüz Güney İranda çalışacaksanız, listelerde bulunan Hintçe isimler açıklamasında yardımınızı ne şekilde edinebilirim? Gerçi *Hobson Jobson Sözlüğü*⁹⁸ burada var ama isimlerin büyük kısmı bununla çözülemez; özellikle Nr.: 49, 56, 256, 258-263, 265-266, 268-9, 284-5, 287-289'dur ki bunlar *el-Hind*'dekine karşı, başka müelliflerde dahi bulunabilir. Ekvator memleketleri, Güneydoğu Asya ve Malay Arşipel aralarındaki isimleri artık hallettim, geriye yalnız Hintçe adlar kaldı.

91 Stein, "Zur Geschichte der Çâhis von Kâbul," Kuhn, Ernst (Hrsg.), *Festgruss an Rudolf von Roth*, Stuttgart, 1893, S. 195-202.

92 Kalhana (12. yy.): Brahmin. Keşmir kralların kroniği olarak şiir şeklinde *Râjataranginî* adlı eseri hazırladı. Bkz. Kulke; Rothermund, *Hindistan Tarihi*, Ankara, 2001, s. 252; Bayur, *a.g.e.*, c.1, s. 72.

93 Birkaç Türk ögesinden bahsetmesiyle beraber bu makale başlıca olarak Togan'ın "Şah-Brahmanlar" yazdığı Hindu Şahiler konuları üzerinde idi. Stein, "Zur Geschichte," S. 198-200.

94 Kanak (Kank, Gang) Pal (9. yy.): Kuzey Hindistan'daki bugünkü Uttarakhand bölgesinde 1949 senesine kadar hüküm süren Garhwal Kıraklığı'nın (Parmar Hanedanı) kurucusu. Muhtemelen 888 yılında, hac amacıyla Batı Hindistan'dan Garhwal'a gelip yerli racanın damadı olmasıyla bu ülke ona verildi. Bkz. Rawat, Ajay S., *Garhwal Himalaya*, New Delhi, 2002, pp. 27-30; Händä, Omacanda, *History of Uttaranchal*, New Delhi, 2002, pp. 111-113. Bir sonraki dipnota da bakınız.

95 Stein, "Zur Geschichte," S. 196; *Kalhana's Râjataranginî*, vol. 1, London, 1900 (1st ed., Bombay, 1892), Introduction, p. 93. Stein ve Sachau'da bu kral "Kanik" sıfatıyla zikrediliyor. Burada Togan "Kan(a)k Pal = Kanik = Kanişka" saydı mı ya da keyfi olarak onların "Kanik" yazdıklarını "Kank" sıfatıyla düzeltti mi belli değildir. Bkz. Sachau, *Alberuni's India*, Eng. trans., vol. 2, pp. 11-12.

96 Sachau, op. cit., p. 10. Fakat metinde Sachau bu mağara adını "Var" sıfatıyla yazıyor.

97 Bu eser de sonuçta yayınlanmamıştı. Yukarıda zikredilen makalesine göre benzer monografi "Albirunis Weltbild und Gradtabelle" yakında basılacak hale gelmişti ve 89'dan daha çok sayfaya sahip oldu. Bkz. Validi, "Der Islam," S. 364, Amn. 1-2.

98 Yule; Burnell, *Hobson-Jobson*, London, 1886 (2nd ed.: 1903).

Şu anda Buşehr bölgesinde bulunduğunuzdan dolayı bir şeyi hatırlatmak isterim. Sahile karşı uzanan Güney İran yamaçlarında bazı Türkî aşiretler yaşarlar. Kısmet olursa bunlar hakkında birkaç etnografik bilgi bulabilir misiniz? Bunlardan birisi Lar ve Hürmüz arasında Aliabad'daki Türkmenlerdir ki bunlardan İbn Battuta⁹⁹ bahsetmiş olup Schwarz¹⁰⁰ (*Iran im Mittelalter*,¹⁰¹ III, 157), ve Wilson¹⁰² de ondan alıntı yaparak bahsetmişlerdir.¹⁰³Başka bir aşiret Bibahan (Le Strange,¹⁰⁴ *Eastr. Caliphat*,¹⁰⁵ 268-9; Bihbahan) civarındaki "Ağaçeri = Agat-scheri"dir. Ağaçeri İran'a yerleşen en eski Türk aşiretidir. Hatta Sasani Paikuli Kitâbesi'ndeki "Akkatalan" sözünü Herzfeld¹⁰⁶ "Akaçeri-an = Akatscheri-an" sıfatıyla açıklıyor.¹⁰⁷ Keşke bu aşiretler hakkında birkaç dil örneği toplanabilse idi, çok iyi olurdu. Maamafih ben yanınızda lengüistlerin olup olmadığını ya da lengüistik ve etnografyanın genel olarak şimdiki görevlerinizle bağdaşır bağdaşmayacağını bilmiyorum. Bu Ağaçeriler hakkında Hacı Hasan (veya Hüseyin?) Şirazî'nin¹⁰⁸ *Farsnâme-yi Nâsiri = Fars Nâmei Nâsiri*'de¹⁰⁹ çok değerli birkaç bilgi mevcuttur. Kitabı Tahran'da basıldı, belki artık elde edersiniz; Avrupa bilim-

99 Defréremery; Sanguinetti, *Voyages d'Ibn Batoutah*, vol. 2, Paris, 1877, p. 237. (MS. Eng. c. 2819, fol. 32'ye göre)

100 Paul Schwarz (1867-1939): Alman oryantalist. O zaman Leipzig Üniversitesi Arap dili profesörlüğünü sürdürüyordu. Bkz. "Schwarz, Paul," *IWWIS*, vol. 3, p. 347.

101 Schwarz, *Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen*, 9 Bde., Leipzig, 1929-36.

102 Arnold Talbot Wilson (1884-1940): İngiliz sömürge idareci ve devlet adamı. Britanya Hindistanı'nda askerlikte bulunurken söz konusu olan Güney İran seyahatini yaptı. Daha sonra iki kez İngiltere Milletvekiliğine seçildi. Bkz. Peace, Robert, "Wilson, Sir Arnold Talbot," *DNB*, vol. 59, pp. 487-489.

103 Wilson, A. T., "Notes on a Journey from Bandar Abbas to Shiraz viâ Lar, in February and March, 1907," *Geographical Journal*, vol. 31 (1908), p. 158.

104 Guy Le Strange (1854-1933): İngiliz oryantalist. O dönemde Gibb Memorial Trust ve *Gibb Memorial Series* işleriyle uğraşıyordu. Bkz. Levy, R.; Loloi, Parvin (rev.), "Le Strange," *DNB*, vol. 33, p. 483.

105 Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905.

106 Ernst Emil Herzfeld (1879-1948): Alman arkeolog ve oryantalist. 1918-35 seneleri arasında Berlin Üniversitesi'nde Doğu Arkeolojisi Ord. Profesörlüğünü yaptı. Bkz. "Herzfeld, Ernst (Emil)," *DBE*, Bd. 4, S. 660.

107 Herzfeld, *Paikuli*, Berlin, vol. 1, 1924, pp. 103, 133-134. (Ms. Eng. c. 2819, fol. 38'e göre pp. 17, 143.) Herzfeld'e göre bu söz "Ak Hazarlar" sıfatıyla okunabilir. Daha sonra bu okuyuş Alman İnanolojist Henning tarafından reddedilmişti. Bkz. Henning, W. B., "A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatârân," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 14 no. 3 (1952), pp. 501-522.

108 Hacı Mirza Hasan Hüseyini Fasaî (1821-98): Hekim ve coğrafya bilgini. 1879 senesinde Nasireddin Şah'ın emriyle Fars Eyaleti'nin, özellikle Şiraz'ın tarih ve coğrafyası üzerinde *Farsnâme-yi Nâsiri* adlı eseri yazdı. Bkz. Busse, Heribert "Fârs-Nâma-ye Nâserî, i: the Auther; ii: the Book," *ELr*, <http://www.ira-nicaonline.org/articles/fars-nama-ye-nasiri#i>; <http://www.iranicaonline.org/articles/fars-nama-ye-nasiri#ii>

109 Fasaî, *Farsnâme-yi Nâsiri*, 2 cilt, Tahran, 1895 (Farsça).

sel literatüründe bu Ağaçeriler hemen hemen meçhuldür, dil örnekleri mevcut değildir. Enteresandır ki İstanbul [Topkapı] Sarayı Kütüphanesi'nde Bih-behan[sic]da yaşamış birinin minyatür el yazması var ve minyatürler, özellikle doğa resimleri tamamıyla Turfan resimleriyle aynıdır; bu tek olan eser Timur zamanında tamamlandı.¹¹⁰ Ben ressamının bir Bihbehan[sic] Türkü yani bir Ağaçeri olacağını zannediyorum.¹¹¹ Ağaçeriler Moğollardan evvelki zamanda Güney Anadolu ve (Azerbaycan'da) Tar[o]m [bölgesindeki] Halhal = Chalchal'da¹¹² da varlardı.¹¹³

Mektubunuzu Prof. Angyal'a okuttum, o size içten selamını söyledi; mektubun seyahatinizle ilgili kısmını kopyaladım ve Prof. Strzygowski ve Dr. Wittek'e gönderdim.

En samimî saygılarımla teminiyle, çok ve büyük başarı dilekleriyle.

Size sadık *Ahmetzeki Validi* [imza]

110 Buna, üç farklı eserlerden oluşan bir albümden Mansur b. Muhammed b. Varka (ya da Varaka) b. Ömer b. Bahtiyar el-Behbahani adlı bir kişinin 1382 yılında tamamladığı Şehname bölümü (Topkapı, H. 1510/Karatay 348, vk. 2b-484b) uygun gelir. Ama Soucek ve Çağman'a göre daha sonra eklenen 2 minyatür dışında Şehname'de bulunan 21 minyatürün tamamı Hüseyin Baykara döneminde yapılmıştır. Bkz. Soucek; Çağman, "A Royal Manuscript and its Transformation," Atiyeh, George N. (ed.), *The Book in the Islamic World*, New York, 1995, pp. 182-186, 193, 201-202; O'Kane, Bernard, "The Bihbihani Anthology and its Antecedents," *Oriental Art*, vol. 45 no. 4 (1999/2000), pp. 9-12.

111 Togan yayınlanmayan makale taslağında Fasaî, Le Strange ve ikincisinin istinat ettiği Sani ed-Devle'ye (*Mir'at ül-Büldan* adlı Farsça coğrafi eserin yazarı) göre Kuh-i Kulu = Kuhi-Kulu (Le Strange: Kûhgilû, Aga-Oglu: Kûh-i Gîlûy) bölgesindeki göçebelerin Behbahan'ı inşa ettiğini söylüyor. Fasaî'ye göre bu bölgedeki başlıca aşiret Ağaçeri'dir. Bkz. MS. Eng. c. 2819, fols. 37-39. Bununla beraber Türkistan ve Azerbaycan'ı Öğrenme Derneği'ne de katılan sanat tarihçisi Mehmet Ağaoğlu, aynı ressamın tamamladığı ve *Anthology* adıyla tanınan bir albümü (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, T. 1950) inceleyip minyatürlerinde görülen motiflerden dolayı onun dindar bir Zerdüştî olabileceğini ileri sürdü. Aga-Oglu, Mehmet; Hall, B. Helen (tr.) "The Landscape Miniatures of an Anthology Manuscript of the Year 1398 A.D.," *Ars Islamica*, vol. 3 (1936), pp. 76-98.

112 Tarom (Tarm), bugünkü İran'da Gilan, Zencan ve Erdebil Eyaletlerinin sınırları arasında yer alır. Halhal ise Erdebil Eyaleti'nin en güney şehristanını (ilçe) teşkil eder. Bu bölgelerde eski İrani Azerice'den Halhali şivesi ve Tati dili şimdi de kullanılıyor. Bkz. Yarshater, E., "Azerbaijan vii. The Iranian Language of Azerbaijan," *Elr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/azerbaijan-vii>

113 Le Strange, *The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulub*, Persian text, p. 81; English translation, p. 84, Leiden, 1915-1919 (Ms. Eng. c. 2819, fol. 38'e göre). Ağaçeriler konusunda Togan'ın topladığı bilgiler için bkz Validî, Ahmet-Zeki, "Azerbaycan Etnografisine dair (I)," *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, S. 14 (1933), s. 50.

**Stein'in Togan'a yazdığı 24/6/1933 tarihli mektubun kopyası (İngilizce):
MS. Eng. c. 2819, fols. 27-28**

/fol. 27/

Adres: Srinagar Keşmir.
Camp, Mohand Marg: Haziran 24, 1933

Azizim Profesör,

12 Nisan tarihli uzun ve çok enteresan mektubunuz için size derhâl teşekkür edememişim, özür dilerim. Mektubunuz benim Nisan başında iken ayrılmış olduğum Buşehr = Bushire adresime yazıldığından dolayı, büyüleyici Swat bölgesindeki 1926 senesindeki araştırmamı¹¹⁴ tamamlayan nitelikli Arkeolojik çalışma için bir süre orada kaldığımdan dolayı, yaklaşık bir ay öncesine kadar bana ulaşmamıştı. Daha sonra, yaz dönemi için son iki "soğuk" mevsimde Güney İran'daki çalışmalarımın raporunu dağdaki huzurlu kampımda hazırlamak üzere Keşmir'e geri döndüm.¹¹⁵ Bu, seyahatler sırasında birikmiş olan mektupların cevaplanmasındaki gecikmeyi affettirebilir.

Çeşitli çalışmalarınız hususunda tarafınızdan gerçekleştirilen ciddi gelişmelerle ilgili haberlerinizi alınca çok memnun oldum. Şu anki zorluklara rağmen makalelerinizin hızlı bir şekilde yayınlanmaları için düzeltibilmiş olduğunuzu bilmek benim için özel bir memnuniyettir. Onların basılıp çıkmasının size uygun bir akademik istihdamı bulmanızı çok kolaylaştıracağından hiç şüphem yoktur. Aynı zamanda sizin özel değerinizi anlayan arkadaşlar arasında bulunmanız ve gerekli ilmî araçlara yeterince ulaşmanız çok iyidir.

Hâlihazırda çok meşgul olduğumdan dolayı özür dilerim ki el-Bîrûnî = al-Bêrûnî'nin bütün "Tabloları"nı gözden geçirmeye ne kadar çekici de olsa girişemiyorum. Başka acil çalışmalar bana vakit bıraksa dahi gerekli kitaplardan çok uzaktayım. Büyük ihtimalle size yardım eden yayın, ilk editörlüğünü Sir William Hunter'in¹¹⁶ yaptığı, daha sonra ise J. S. Cotton¹¹⁷ tarafından gözden

114 Bu arkeolojik araştırmada, Stein Büyük İskender'in geçtiği Aornos'un bugünkü Pir-Sar Dağı (Pakistan) olduğunu tespit etmişti. Bkz. Oldham, A.W., "Sir Aurel Stein – Obituary," Wang; Hopkins, op. cit., p. 41.

115 Stein, genel olarak Mohand Marg Yaylası'nda yazı geçirirdi. Bkz. Walker, op. cit., p. 389. Dipnotlarımızda adı geçen Stein'in "Archaeological Reconnaissances" başlıklı makalesi bu fırsatta kaleme alınmış olmalı.

116 William Wilson Hunter (1840-1900): İngiliz Hindistan idareci ve tarihçi. 1871 yılında Hindistan hükümeti İstatistik Müdürlüğü'ne tayin edilerek Britanya'da istatistik işlerini yönetti ve *Imperial Gazetteer of India*'nın hazırlığını yaptı. Bkz. Cotton, J. S.; Gopal, S. (rev.), "Hunter, William Wilson," *DNB*, vol. 28, pp. 928-930.

117 James Sutherland Cotton (1847-1918): İngiliz editör. Londra'da çıkan *Academy*

geçirilen ve Hindistan Hükümeti tarafından neşredilen büyük *Imperial Gazetteer of India*'dır.¹¹⁸ Viyana'da bu çalışmanın bir kopyası mevcut olmalı. Eğer yoksa, bunun talebi [Viyana Üniversitesi] Doğu Semineri veya benzeri teşkilat tarafından Hindistan için Hükümet Sekreterliği = Secretary of State for India, Whitehall, India Office, London, S.W.1'e yazılabilir.

Başka sorularınız için öncelikle size benim "Memoir on the Ancient Geography of Kaşmir" adlı makelemi içeren ve Vol. II'de Ek [pp. 347-494] yer alan *Kalhana's Chronicle of Kings of Kaşmir* adlı tercümemi gösterebilirim. Bu makale, *The Asiatic Society of Bengal's Journal*, Sene 1899'un ek sayısı sıfatıyla da neşredildi,¹¹⁹ ve onun ayrı bir baskı kopyasını kitap postası olarak size sunmaktan memnun olurum. Orada el-Bîrûnî'nin *el-Hind = al-Hind*'de ihtiva edilen bütün bilgilerinin s. 21-8'de¹²⁰ tamamen müzakere edildiğini göreceksiniz. Orada Ad-đıştan = Addishtën (şimdiki Srinagar), Şiltas = Shiltās (Çilas = Chilās), Bhattavaryan = Bhattavaryān¹²¹ isimlerinin lâyıkıyla konu edildiğini bulacaksınız.

el-Bîrûnî'deki Muttay = Muttai, Çin'in *Tang Vakayinamesi = T'ang Annals*'nde M.S. 713-55 arasında Mu-to-pi¹²² olarak zikredilen meşhur Keşmir kralı Muktâpîda = Muktâpîda veya Lalitâditya = Lalitâditya'dır.¹²³ *Kalhana's*

Dergisi'nin editörlüğünü 1881-96 yıllarında sürdürdü. Aynı zamanda *Imperial Gazetteer of India* yayınında Hunter'a yardım etti. Ve ardından onu düzelterek genişletti. Bkz. *The Times*, 11 Jul. 1918.

118 Hindistan'la ilgili "gazetteer" yani yer adları sözlüğü, Hunter'ın yayınladığı Bengal (20 ciltli) ve Assam (22 ciltli) üzerindeki istatistiklerdeki ve onun yönetiminde toplanan 128 gazetteerdeki bilgilerini özetleyerek 1881 senesinde 9 cilt olarak neşredildi. Cotton'un editörlüğü altında 1885-87 senelerinde neşredilen 2. tabında daha yeni istatistikler ve 1881 yılındaki nüfus sayımı verileri kullanıldı. 1931 senesinde 3. tabı 26 ciltli olarak çıkarıldı. Cotton, op. cit., p. 929.

119 Stein, "Memoir on Maps Illustrating the Ancient Geography of Kaşmir," *Journal of Asiatic Society of Bengal*, vol. 68 (1899), part 1, extra no. 2, pp. 1-232.

120 Ayrıca bkz. Stein, *Kalhana's Râjatarangini*, vol. 2, pp. 367-374.

121 el-Bîrûnî'nin eserleriyle ilgili çok ayrıntılı bibliyografyayı hazırlayan Hindistanlı bir araştırmacı Khan'a göre el-Bîrûnî gerçekten Tibetlilerden olan bu halkları Türk aşiretiyle karıştırmıştı. Bkz. Khān, M. S., "Al-Bîrûnî and the Political History of India," *Oriens*, vol. 25/26 (1976), p. 99, fn. 59. Arap coğrafyacıların Doğu İnan ve Hindistan hudut bölgelerinde yaşayan ve halis Türk olmayanlardan da Türk sıfatıyla bahsettiği örnekleri için bkz. Wink, op. cit., pp. 115-116.

122 «新唐書»卷二百二十一下列傳第一百四十六下西域下 *Xin Tangshu*, jian erbaier shi yu xia Liezhuan di yibaisishiliu xia Xiyu xia yani *Yeni Tang Taribi*, c. 221.b = Monografi c. 146.b: [Çinden] Batı Bölgeleri, Son Kısım'nda Semerkand, Fergana, Belucistan, Toharistan, İran, Hilafet toprakları v.s. yanı sıra, "箇失蜜 Ku-Şe-Mi (Keşmir)" maddesi mevcuttur. Ona göre 6. Tang İmparatoru Xuanzong döneminde (712-756), Keşmir kralı ölünce küçük kardeşi "木多筆 Mu-To-Pi" İmparator'a elçi göndererek kendi ülkesinin durumunu anlatmıştı. Mu-To-Pi'nin kral unvanı «冊府元龜» *Cefu yuangui* adlı başka bir Çince kaynağa göre 733 senesinde İmparatorluk buyruğuyla sağlanmıştı. Bkz. Ouyang Xiu, *Xin Tangshu*, vol. 20, Beijing, 1975, p. 6256 (Çince); Chavannes, Édouard; Sirman, Metin (çev.), *Batı Türklerine Dair Belgeler ve Ek Notlar*, İstanbul, 2006, s. 187-188, 230.

123 Lalitâditya Muktâpîda (hüküm: takriben 724-760): Karkota Hanedanı'ndaki Keşmir kra-

Chronicle, IV'teki 126 numaralı notuma bakınız.¹²⁴ Bühler,¹²⁵ *Ind. Ant.* 383[sic]'te [boşluk: (Bühler'e göre مُتَّاي, Stein'e göre مُتَّاي Muttay[']in sokulacaktır)] yanlış okunan [boşluk: (Bühler'e göre مُتَّاي, Stein'e göre مُتَّاي Muttapir[']in sokulacaktır)] sakladığını doğru olarak ileri sürdü.¹²⁶ Karnāvah = Karnāvah ise Kışanganga = Kishanganga Deresi'ndeki bugünkü Karnau, Sanskrit dilindeki Karnāha = Karnāha bölgesidir; bk. *Memoir*, etc, p. 88.¹²⁷ [boşluk: (شکرستانج sokulmuş olsa gerek)] Dağı ihtimalen Kajnag Zirvesi olabilir. Sālyāhah = Sālyāhah'ı ise şu anda bile-miyorum.

[boşluk: (لجستان sokulacaktır)] (Lancistan = Lanjistān?) hususunda araştırmalar yapacağım. Bu anda Peşaver'den Celālābad'a gidilen yol üzerindeki Drak-ka kasabası olarak ifade edilebilir.

“Türki Kâbil Şahiyeleri = Turkish Shāhiyas of Kâbul” meselesini, bunun Hint-İran sınır bölgelerinin tarihiyle ilgili bütün meseleler gibi beni ilgilendirmesine rağmen, hiç araştırmadığımdan dolayı özür dilerim. /fol. 28/ Belki Mar-quart'ın¹²⁸ *Erān-šahr*¹²⁹ veya başka eserleri içinde faydalı bilgiler bulabilirsiniz. Nüvizmatik delil aranmalı ve sorulmalıdır.

Tercüme ettiğim *Kalbana*'nın hiçbir Viyana kütüphanesinde mevcut olmamasına biraz şaşırđım. O kitap Viyana'daki eski Sanskrit profesörlerinin ilgi-sini çekmiş olmalı. Onun iki cildinin mevcudu şu anda hiçbir şekilde kalmamış, ve maalesef çok takip edilmesine rağmen, yeni baskı için hiç vakit bulamıyorum.

Laristan = Lārīstān'daki bu Türk aşiretlerinden bahsetmeniz beni çok ilgilendiriyor. Arkeolojik araştırmalarımı o bölgeye kadar genişletmek son kıştaki maksadım idi. Tāhiri = Tāhiri, eski Siraf = Sirāf tarafından tepelere çıkmaya lı. Kanau'daki büyük fatih Yashovarma'nı ve Pencap ve Sind'e gelen Arapları yeni Kuzey Hindistan'ın büyük bölümünü fethetmişti. Bkz. Kulke; Rothermund, *a.g.e.*, s.167, 169; Bayur, *a.g.e.*, c. 1, s.98-99.

124 Stein, *Kalbana's Rājatarangini*, vol. 1, Books IV, pp. 130-131, fn. 126; *Ancient Khotan*, Ox-ford, 1907, vol. 1, p. 13; *Serindia*, vol. 3, p. 1090, fn. 4.

125 Johann Georg Bühler (1837-1898): Alman Hindolog. 1863-80 yıllarında Hindistan'daki üniversitede ders verdi. Sonra idari el yazmalarını toplayarak üzerlerinde çalıştı. Bkz. “Bühler, (Johann) Georg,” *DBE*, Bd. 2, S. 201.

126 Bühler, “Albērūni's India (Book-Notice),” *Indian Antiquary*, vol. 19 (1890), p. 382.

127 Stein, *Kalbana's Rājatarangini*, vol. 2, p. 434.

128 Josef Marquart (Markwart) (1864-1930): Alman oryantalist. 1920 yılından itibaren Berlin Üniversitesi Ermeni ve Fars felsefeleri profesörü idi. Bkz. “Markwart, Josef,” *DBE*, Bd. 6, S. 626. Togan, Marquart'la defalarca görüştü. *Hatıralar*'a göre Marquart onun İbn Fazlan ve İbnü'l-Fakih'in seyahatnameleri ve Harezmi dili bakiyelerini keşfetmesine çok önem verdi ve Togan'la Almanya'da işbirliği yapmayı istedi. Togan'ın İstanbul'a gitmesinden sonra da sık sık onunla mektuplaştı. Togan, *Hatıralar*, s. 475-476.

129 Marquart, *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*, Berlin, 1901.

başladığımda daha da kuzeydeki Kaşkay = Qashqai ayaklanmasından dolayı “kabilevi huzursuzluk” ne yazık ki benim o bölgeye ulaşmamı imkânsızlaştırdı. Bastak ve Lar = Lār’a doğru hareketimi engelleyen aşiret “Tarakuma”¹³⁰ sıfatıyla maruftur ve Türk soyu olabilir. Daha sonra Lar’a geçebilirim elbette Ağaçeriler = Agacheri hakkında bilgi edinmeye çalışacağım, mümkün olursa birkaç dilbilim malzemesi toplayacağım. Lakin buna fırsat bulabilir miyim bilmiyorum.

Kabile ayaklanması sebebiyle İran Hükümeti ekspediyonumun “ertelenmesi”ni emretti ve bundan dolayıdır ki uzatılmış ama semeresiz gayretlerden sonra Hindistan’da çalışmak üzere şimdilik Buşehr’den dönmeye mecbur kaldım.¹³¹ Güney İran araştırmalarıma bu sonbahar yeniden başlama imkânını elde etmek için gayret ediyorum.¹³² “Zaman her şeyi ortaya koyar = Qui vivra verra”. Eski Fars = Fârs bölgesi hakkında ortaya koyacağınız her türlü yerel soruyu memnuniyetle aklımda tutacağım.

Bahsettiğiniz Behbahanlı = Bihbatian kişiyle minyatürler v.s. çok enteresan olmalı. Sevgili arkadaşım Sir Thomas Arnold¹³³ da onların neşredilme mutluluğuna erişebilseydi!

Eğer Güney İranda konuşulan Türk lehçelerinden bahseden herhangi bir yayından haberiniz olur ve bana başlıkları bildirseniz minnettar kalırım.

Ayrıca benim *Innermost Asia*, Vol.1’in (Profesör Strzygowski bu eserin kopyasına haizdir) birinci bölümünde el-Bîrûnî’nin Bhattavaryan’dan bahsetmesini bazı yeni malumatlar ışığında tekrar müzakere etmiştim.¹³⁴

Bu mektuba sizin gelecekteki daha çok çalışmalarınız hakkındaki samimî [ve] iyi dileklerle son veriyorum. Lütfen benden Profesörler Angal ve Strzygowski’ye, ve Dr. Wittek’e içten selamlarımı iletiniz.

Samimî saygılarımla

Size sadık [imzasız]

130 Yani “Terekeme (Türkmenler).” Togan’a göre bunlar Araplarla birlikte Hamse adlı aşiret ittifakını teşkil eden Baharlulara mensuplardır. Bkz. Ms. Eng. c. 2819, fol. 31.

131 Bu ayaklanma ve bunun 1933 Ocak-Şubat aylarında Buşehr bölgesinde, ardından sahil karşısındaki dağların ötesinde çalışan Stein’e etkisi için bkz. Stein, “Archaeological Reconnaissances,” pp. 131-133.

132 Bu tecrübe başarısız kalmış, dolayısıyla Stein kendi parasıyla 3. ve 4. ekspediyonunu hazırlamıştır. Bkz. Whitfield, op. cit.

133 Thomas Walker Arnold (1864-1930): İngiliz oryantalist. 1921’den ölümüne kadar Londra Üniversitesi Arap ve İslâm araştırmaları profesörlüğünü sürdürdü. Eski *Encyclopædia of Islam* ilk İngiliz editörü idi. Bkz. Eyice, Semavi, “Arnold,” *DİA*, c. 3, s. 390-391.

134 Stein, *Innermost Asia*, vol. 1, pp. 8-9.

Togan'ın Stein'e yazdığı 31/8/1933 tarihli mektup:**MS. Eng. c. 2819, fol. 29¹³⁵**

/fol. 29/

*Ausw. 7. X. 33**Cuttings sent to Gibb¹³⁶*

Prof. A.-Z. Validi

Museumstrasse, 7. Wien, 7.31. Ağustos, 1933.

Çok muhterem Sir Aurel Stein.

24 Haziran tarihli kıymetli mektubunuzu aldım ve çok memnun oldum. Sizin tahminlerimin dışında Keşmir'de olduğunuzu mektubunuzdan anladım. Oxford'da veya Basra Körfezi'nde "kışlağınız = qischlag", Keşmir'de ya da Himalaya ve Kunlun yamaçlarındaki herhangi bir yerde "yaylağınız = yaylaq" bulunmanız harika olmalı. Sizin için gerçekten bütün Asya ve Avrupa gezinti yeri olsa gerek...

Coğrafi isimler üzerindeki açıklamalarınız ve eseriniz *Ancient Geography of Kasmir* için size çok teşekkür ederim. *The Imperial Gazetteer of India*'nın burada bir nüshası mevcut olmasına rağmen el-Birûni'nin bahsettiği yer isimlerinin sadece birkaçı hakkında açıklama bulabildim.

Maalesef el-Birûni üzerindeki araştırmalarımın yayınlanma konusu durdu. İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü, "[İstanbuler] Mitteilungen" Serisi ve "[İstanbuler] Forschungen" Dergisi birer nüshalarını neşretti fakat ondan sonra devamı gelmedi. Bunlar orada da neşredilebilirse bile, sanırım ancak Küçük Asya'nın Eski Çağlarıyla ilgili eserleri yayınlayabilirler. Ortak arkadaşımız Dr. Wittek, Avusturya vatandaşı olduğundan dolayı galiba yakında mevcut işinden çıkarılacak. Şimdi İstanbul Darülfünunu'nda reformlar gelişmekte olduğu için orada bir mevki bulmayı ümit ediyor; bunu başaramazsa, onun yazdığı gibi, Türkiye'den ayrılmak zorunda kalacak. Hatta İstanbul'da yaşayan büyük oryantalist Dr. H. Ritter –o orada Alman Doğu Kurumu = Deutsche Morgenländische Gesellschaft'nu temsil ediyordu– o görevden çıkarıldı.¹³⁷ Keşke büyük devrim-

135 Bu sayfa, makale taslağına (MS. Eng. fols. 30-39) koyulan mektuptur.

136 Stein'in yazdığı not. "Ausw." büyük ihtimalle "auswärts (dışarıda)" olabilir.

137 Bonn Üniversitesi, daha sonra Oxford Üniversitesi'nde çalışan Alman oryantalist Paul Kahle (1875-1964)'nin hatıralarına göre, Naziler Mayıs 1933'te daha sonra Ritter'e para verilmeyeceği ve görevine son verilmesine karar verdiler. Haziran ayında Kahle Berlin'deki Kültür Bakanlığı'na gidip o dö-

lerin burada nasıl meydana gelmekte olduğunu bilerseniz. Hitlerizm, Rusya'daki Rus Devrimi gibi Almanya'ya büyük değişimler getiriyor.

Ben size bu mektuptan dolayı uzun süre mahcup oldum, ama Güney İran'daki Türk kabileleri üzerindeki notlarımın İstanbul'daki kitaplığında olmasından ve önce oradan getirtmek zorunda kalmamdan dolayı iş gecikti. Zikredilen aşiretlerin etnik durumu hakkında biz Fasaî = Fasâî dışında hiçbir birincil kaynağı, Romaskevich¹³⁸ten başka hiçbir dil örneğini bilmiyoruz.¹³⁹ Lakin bu aşiretlerin etnik teşekkülü üzerine hüküm verebilmek amacıyla dil örnekleri ve diğer etnik materyaller gibi aşiretlerin bütün alt grup isimleri toplanmalı. Keşke bu yönde birkaç bilgi getirebilseydiniz, bu çok önemli olurdu. Bu aşiretlere karşı şiddetli bir Farslaştırma siyaseti uygulanıyor, öyle ki şu anki fırsattan faydalanamadığınız takdirde birkaç sene içinde geç olacaktır. Son senelerin ayaklanmaları göz önüne alınırsa Kaşkaylar = Qaschqai durumunda da büyük değişimler vuku bulmuş olmalıydı.¹⁴⁰ Buradaki kütüphanenin özel bölümleri yazın kapalı olduğu için bazı kitapları elde edemiyorum, ama[makale taslağındaki] boşlukları daha sonra dolduracağım.

Sonuç

Aurel Stein Papers'da bulunan Togan ve Stein arasındaki mektuplaşmaların çeşitli ve zengin konularını özetlersek başlıca iki konunun öne çıktığını söyleyebiliriz; birincisi, *On Yedi* ile farklı olarak şiddetli eleştirileri açıkça ortaya koyduğu I. Türk Tarih Kongresi ve sonrasındaki olaylara karşı Togan'ın bakış açısıdır. Stein'in mektupları incelendiğinde –özellikle de onun bir İngiliz meslektaşına yazdığı mektupta görüleceği üzere– Togan'dan “*Türk milliyetçiliği meylinin İstanbul Üniversitesi'ndeki kürsüsünden kovmuş olduğu... şu*

nemde üniversite işlerinden sorumlu olan Nazi müsteşarıyla görüştü. Kültür ve Dış İşleri Bakanlıklarıyla yapılan bu görüşmeler neticesinde Naziler kararlarını değiştirdiler, Ritter'in görevi yeniden sağlanmıştı. Bkz. Kahle, Paul, *Die Universität Bonn vor und während der Nazi-Zeit (1923-1939)*, Bonn, 1998, S.146-147.

138 Aleksandr Aleksandrovich Romaskevich (1885-1942): Rus İraniolojist. Leningrad Üniversitesi Kütüphanesi'nde Farsça, Arapça ve Türkçe el yazmaları kataloglarının hazırlanmasıyla uğraştı. Bkz. “Romaskevich,” *IWWI*, vol. 3, p. 245.

139 A. A. Ромаскевич. Песни кашкайцев // Сборник Музея антропологии и этнографии / 1925. Т. 5. Вып. İlk önce Romaskevich'in, daha sonra Stein'in İran ekspedisyonlarında topladığı Kaşkay ve İnallulara ait dil örnekleri Tadeusz Kowalski tarafından *Sir Aurel Stein's Sprachaufzeichnungen im Ainallu-Dialekt aus Südpersien* (1937) sıfatıyla neşredildi. Bkz. Knüppel, “Qaşqā'i Tribal Confederacy ii. Language,” *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/qasqai-tribal-confederacy-ii-language>

140 Rıza Şah'ın göçebelere karşı yürüttüğü politikaları ve Kaşkayların ayaklanmaları için bkz. Oberling, Pierre, “Qaşqā'i Tribal Confederacy i. History,” *EIr*, <http://www.iranicaonline.org/articles/qasqai-tribal-confederacy-i>

*mükemmel bilgin*¹⁴¹ sıfatıyla bahsetmesi Togan'ın bakış açısını desteklediğini gösteriyor. İkincisi, onun Viyana'ya geldikten sonraki ilmî çalışmalar konusudur. Stein'e anlattığı girişimlerin çeşitli sebeplerden dolayı hemen hepsi sonuçsuz kalmasına rağmen mektup metinlerinden onun, İran ve Hindistan tarihlerini Türk tarihiyle bağlamaya çalıştığını, İngiliz coğrafya biliminden de etkilendiğini anlamaktayız. Bir başka deyişle onun ("Türk Tarih Tezi" aleyhine çıkan) Türk tarihine yaklaşımının çeşitli bilim dalları ve disiplinlerin de katkısıyla şekillendiğini görüyoruz. Ayrıca yazdığı mektupların metinlerinin ve mektuplarda adı geçen ama neşredilmemiş makalelerinin *Birûni's Picture of the World* adlı eserinin temellerini teşkil ettiğini düşünmek mümkündür.

Böylece eldeki malzememiz bize Togan hakkında yeni bilgiler vermekle beraber yeni sorular sormamıza da imkân veriyor. Togan'ın mektuplarında yer alan ve I. Türk Tarih Kongresi zabıtları veya *On Yedi* gibi önceki kayıtlarda rastlanmayan ifadeler vardır. Togan'ın yanlış anladığı bazı konuları mektuplarında nakletmiş olduğunu düşünmek mümkündür. Ancak I. Türk Tarih Kongresi'ndeki konuşmasında söylemiş gibi zikretmesi ilginçtir. Öte yandan bu özelliklerle I. Türk Tarih Kongresi'nin zabıtlarını kaleme alan kâtipler tarafından çarpıtılması ya da etkili kişilerin devreye girmesiyle Togan'ın bahsettiği bazı ifadelerin zabıtlardan çıkarılmış olması ile de izah edilebilir.¹⁴² Bununla birlikte mektuplarında para sıkıntısı ve iş bulabilmesi konusunu sıkça dile getirmesi, onun *On Yedi*'deki Sadri Maksudi durumuna kendisinin de düşmüş olabileceğini düşündürüyor. Ayrıca malzememizde adı geçen bilginler, Alman, Avusturyalı, İngiliz ya da Almancayı bilen kişilerdir. Burada aklımıza gelen soru da Deny¹⁴³ ve Blochet¹⁴⁴ gibi *Hatıralar*'da adı geçen Fransız bilginler ile Togan'ın aynı şekilde mektuplaşıp mektuplaşmadığı konusudur.

Eldeki malzemeden 1932-33 yıllarında Stein'in Togan'ı destekleyen ve

141 Stein's letter to Lionel Barnett, dated 25/01/1935 (British Library, Ms. Or. 13114, fol. 213).

142 Bunu düşünmemizin sebebi; yayımlanmış Kongre zabıtlarının başında tüm konuşmacıların ve katılımcıların listeleri bulunmasına rağmen Togan'ın ismi bu listelerde yoktur. Bkz. Baykara, *a.g.e.*, s. 23.

143 Jean Deny (1879-1963) Fransız Türkolog. 1919-26 ve 1931-48 seneleri arasında École Nationale des Langues Orientales Vivantes'ta çalıştı. Bkz. Akün, Ömer Faruk, "Deny," *DİA*, c. 9, s. 159-161. Togan, 1924 yılında Paris'te Société Asiatique'da konferans verdiğinde onun Rusça hazırladığı notlarını Deny ise Fransızcaya tercüme ederek okumuştur. Bkz. Togan, *a.g.e.*, s. 467.

144 Gabriel Joseph Edgard Blochet (1870-1937): Fransız oryantalist. 1929'dan itibaren Paris Milli Kütüphanesi yazmalar bölümünün müdür yardımcısı idi. Togan, burada bulunan değerli Arapça ve Farsça yazmaları inceledi. Bkz. Şakiroğlu, Mahmut H., "Blochet," *DİA*, c. 6, s. 246; Togan, *a.g.e.*, s. 465, 467.

etkileyen önemli kişilerden biri olduğu ortaya çıkmaktadır. Togan'ın yazdığı mektupları, Stein gibi Avrupalı bilginlerle münasebetlerini açıklayan önemli bir kaynaktır. Ayrıca onun tarihçiliği ve milliyetçiliğinin oluşum aşamalarını Türkiye ve Rusya/Orta Asya'dan ayrı üçüncü bir yönden yani Avrupa ile olan ilişkileri bağlarında değerlendirilmesi gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Not: Makalemiz tamamlandıktan sonra Togan'ın Avrupa'dan Atatürk'e yazdığı 5/3/1933 ve 25/8/1935 tarihli mektup ortaya çıkarılmıştır. Bu mektup konumuzu daha da aydınlatıcı bir nitelik taşımaktadır.¹⁴⁵ Ayrıca Togan'ın Paris'teki Azerbaycanlı lider Alimerdan Bey Topçubaşına yazdığı mektupları, Türk Tarih Tezi ile ilgili gelişmelerin bir diğer yönü olarak onun siyasi geçmişi, yani Rus Devrimi'nden beri görünen Maksudi ile çatışmalarını ortaya koymaktadır.¹⁴⁶

Kaynaklar

Arşivler

Bibliothèque Universitaire des Langues et Civilisations, Archives de Mustafa Çokay Bey, Carton III, Dossier 2 (a), fols. 17-34.

Bodleian Library, Aurel Stein Papers, MS. Eng. c. 2819, fols.16-45.

British Library, Ms. Or. 13114, fol. 213

Eserler ve Makaleler

Aga-Oglu, Mehmet; Hall, B. Helen (tr.) "The Landscape Miniatures of an Anthology Manuscript of the Year 1398 A.D.," *Ars Islamica*, vol. 3 (1936), pp. 76-98.

(Anon.) "Sir Wolseley Haig, K. C. I. E., C. M. G.," *Nature*, vol. 141 (1938), pp. 962-963.

(Anon. [Witte]), "Ahmed Zeki Valîdî," *Die Welt des Islams*, Bd. 14 (1932), S. 22-25.

Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi*, c. 1, Ankara, 1946.

Baykara, Tuncer, *Zeki Velidi Togan*, Ankara, 1989.

BTTK: *Birinci Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 2010 (1. tabı: İstanbul, 1932).

145 Celil Güngör, "Tarihçi Zeki Velidi Togan'ın Atatürk'e Mektubu," *Atlas Tarih*, S. 27(2014), s. 114-119; "Bir Belge," *TYB Akademi*, S. 12 (2014), s. 179-180.

146 Ryosuke Ono, "Zeki Velidi Togan'ın Türkiye'deki "1. Göçü"nün Sona Erişi," Россия и Восток: труды X всероссийского съезда востоковедов Уфа, 7-10 октября 2015г. Кг. 1. Уфа. 2015. С. 416—418.

- Bühler, Georg, "Albêrûnî's India (Book-Notice)," *Indian Antiquary*, vol. 19 (1890), S.381-410.
- C. F. A.-C., "Obituary, Colonel Sir Sidney Burrard," *Geographical Journal*, vol. 101 (1943), no. 5-6, pp. 277-279.
- Chavannes, Édouard; Sirman, Metin (çev.), *Batı Türklerine Dair Belgeler ve Ek Notlar*, İstanbul, 2006.
- Crane, Robert I., "Lionel Giles, 1875-1958," *Journal of Asian Studies*, vol. 17 (1958), pp. 677-678.
- Defrémery, C.; Sanguinetti, B. R., *Voyages d'Ibn Batoutah*, vol. 2, Paris, 1877.
- Hāndā, Omacanda, *History of Uttaranchal*, New Delhi, 2002.
- Hartmann, Richard, "Jäschke; Pritsch: *Die Türkei seit dem Weltkrieg*," *Orientalistische Literaturzeitung*, Bd. 33 (1930), Sp. 659-661.
- "Yusuf Ziya: *Arier und Turanier*," *Deutsche Literaturzeitung*, Bd. 53 (1932), H. 43 (23. Oktober), Sp. 2029-2032.
- Henning, W. B., "A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatārān," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 14 no. 3 (1952), pp. 501-522.
- (İmzasız [Togan]), "Türkistan ve Azerbaycan'ı Öğrenme Derneği," *Yeni Türkistan*, S. 16 (1928), s. 45-48.
- Jansky, Herbert, "Ahmet Zeki Velidî Togan," *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, Ankara, 2010 (1. baskı: İstanbul, 1950-55), S. xvii-xxxi.
- Kahle, Paul, *Die Universität Bonn vor und während der Nazi-Zeit (1923-1939)*, Bonn, 1998.
- Köprülüzade, Mehmet Fuat, "Türkiyat Sahasındaki Tetkikleri," *Hayat*, S. 3 (1926), s. 3-4.
- Kulke, Hermann; Rothermund, Dietmar, *Hindistan Tarihi*, Ankara, 2001.
- Le Strange, Guy, *The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulüb*, Persian text, Leiden, 1915.
- *The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulüb*, English translation, Leiden, 1919.
- Mansel, Arif Müfid, "Martin Schede," *Belleten*, S. 63 (1952), s. 407-419.
- Notowny, Karl Anton, "Friedrich Röck," *Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien*, Bd. 83 (1954), S. 135-136.
- O'Kane, Bernard, "The Bihbihani Anthology and its Antecedents," *Oriental Art*, vol. 45 no. 4 (1999/2000), pp. 9-18.

- Ouyang Xiu, *Xin Tangshu*, vol. 20, Beijing, 1975.
- Özbek, Nadir, "Zeki Velidi Togan ve 'Türk Tarih Tezi'," *Toplumsal Tarih*, S. 45 (1997), s.20-27.
- Rawat, Ajay S., *Garhwal Himalaya*, New Delhi, 2002.
- Sachau, Eduard, *Alberuni's India*, Arabic text, London, 1887.
- *Alberuni's India*, English translation, 2 vols., London, 1888.
- Soklıkayoğlu [Togan], "Türkistan İstiklal Hareketine karşı Buhara Emiri," *Yeni Türkistan*, S. 5-6 (1927), s. 1-7.
- Soucek, Priscilla P.; Çağman, Filiz, "A Royal Manuscript and its Transformation," Atiyeh, George N. (ed.), *The Book in the Islamic World*, New York, 1995, pp. 179-208.
- Stein, Marc Aurel, "Zur Geschichte der Çâhis von Kâbul," Kuhn, Ernst (Hrsg.), *Festgruss an Rudolf von Roth*, Stuttgart, 1893, S. 195-202.
- *Kalhana's Rājataranginī*, London, 1900 (1st ed., Bombay, 1892).
- *Ancient Khotan*, 2 vols., Oxford, 1907.
- *Serindia*, 5 vols., Oxford, 1921.
- "Innermost Asia (Part 2)," *Geographical Journal*, vol. 65 (1925), pp. 473-498.
- *Innermost Asia*, 4 vols., Oxford, 1928.
- "Archaeological Reconnaissances in Southern Persia," *Geographical Journal*, vol. 83 (1934), pp.119-134.
- Taylor, Stephen (ed.), *Who's Who in Central and East-Europe*, Zurich, 1935.
- Togan, (A.) Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981 (1. baskı: İstanbul, 1946).
- (ed.), *Birüni's Picture of the World*, New Delhi, 1999 (1st ed.: Delhi, 1937).
- *Hatıralar*, Ankara, 1999 (1. baskı: İstanbul, 1969).
- Uluçay, Çağatay; Dickson, Martin, "Unpublished Works of Prof. Z. V. Togan," *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, pp. xlvii-l.
- Validi, Ahmet-Zeki [Togan], "Türk Destanının Tasnifi (III)-(IV)," *Atsız Mecmua*, S. 3 (1931), s. 51-55; S. 5, s. 99-103.
- "Azerbaycan Etnografisine dair (I)," *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, S. 14 (1933), s. 49-56.

- *On Yedi Kumaltı Şebri ve Sadri Maksudi Bey*, İstanbul, 1934.
- “Der Islam und die geographische Wissenschaften,” *Geographische Zeitschrift*, Bd. 40 (1934), S.361-372.
- Várdy, Steven Béla, *Historical Dictionary of Hungary*, Lanham, Md., 1997.
- Wang,Helen;Perkins,John(eds.),*HandbooktotheCollections of Sir Aurel Stein in the UK*,2008,
[http://www.britishmuseum.org/pdf/Stein%20Handbook%20final\(3\).pdf](http://www.britishmuseum.org/pdf/Stein%20Handbook%20final(3).pdf)
- Wilson, A. T., “Notes on a Journey from Bandar Abbas to Shiraz viâ Lar, in February and March, 1907,” *Geographical Journal*, vol. 31 (1908), pp. 152-169.
- Wink, André, *Al-Hind*, vol. 1, Leiden, 1991.

Ansiklopediler

ANB: *American National Biography*.

DBE: *Deutsche Biographische Enzyklopädie*.

DİA: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

DNB: *Oxford Dictionary of National Biography*.

Elr: *Encyclopædia Iranica* (<http://www.iranicaonline.org>).

Der Große Brockhaus, 15. Aufl.

IWWIS: *Concise Biographical Companion to Index Islamicus: an International Who's Who in Islamic Studies from its Beginnings down to the Twentieth Century*.

Gazeteler

Hakimiyet-i Milliye

Times

Vakit

